

JOLANTA POLANOWSKA

Warszawa, Instytut Sztuki PAN

Ogród w Warklanach – *dzieło właściciela Michała Jana Borchy* *i architekta Vincenza de Mazottiego**

„... ten dom jest kolebką młodego szlachcica, który stąd na wielki wybierający się świat, rozmyśla nad pierwszym swym wyjściem...”

Michał Jan Borch, *Nadpisy do ogrodu mojego sentymentalnego warklańskiego zamku*, 1791

W Łatgali, wschodnio-północnej prowincji Łotwy (dawnych Inflantach Polskich), na obrzeżu miasteczka Varakļāni koło Rezekne (Warklany w powiecie rzeżyckim), tuż przy starym trakcie Ryga-Rzeżyca, leży dawna rezydencja wojewody bełskiego, Michała Jana Borchy (1753-1811). Według Gustawa Manteuffla historyka tych ziem, który odwiedzał Borchów, była to: „okolica równa i płaska, były zwierzyniec, przeważnie z drzew szpilkowych i niepokąźnych krzewów leszczyny złożony, park obszerny, ale nie noszący żadnej cechy wybitnej, pałacyk ciasny i wilgotny”¹. Współczesny park pałacowy jest założeniem o powierzchni ok. 20,55 ha², o planie zbliżonym do trapezu (trzy boki po ok. 500 m, czwarty ok. 350 m) z zaokrąglonym południowym narożnikiem. Budowla pałacowa zwrócona jest elewacją frontową, północną, ku płynącej na północny wschód rzeczce Kažava, która tworzy w tym miejscu zakole. Dalej rzeczka zbiera wody kanału osuszającego cały teren. W części wschodniej założenia znajduje się pięć stawków, z których największym jest – Staw Łabędzi (łotewskie Gulbju dīķis). Bogatą sieć wodną przeplata układ alejek, w większości równoległych do pałacu. Teren parku jest porośnięty dębami i lipami; pagórek pośrodku założenia według lokalnej tradycji był pogańskim miejscem kultu – Świętym Gajem. W pałacu mieści się obecnie Varakļāni Novada Muzejs (Warklańskie Muzeum Krajoznawcze)³.

* Podziękowania za gościnę i informacje kieruję do Pani Dr Rūty Kaminskij i Pani Dr Elity Grosmane z Instytutu Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk oraz historyka Pana Profesora Jānisa Stradiņša, przewodniczącego Łotewskiej Akademii Nauk i do Pani Dyrektor Terese Korsaka z Varakļāni Novada Muzejs.

¹ Gustaw MANTEUFFEL, „Warklany”, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 12, Warszawa 1892, s. 956; Roman AFTANAZY, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, wyd. 2, t. 3, Wrocław 1992, s. 345-349; Ilze Māra JANĒLIS, *Latvijas muižu dārzi un parki*, Rīga 2010.

² Varakļāni Novada Muzejs (dalej: VNM), *Park of the Varaklani*, maszynopis.

³ Strona: http://www.pilis.lv/tulk/view.php?id=83&prop_id=211

Michał Jan Borch

Michał Jan Borch herbu Trzy Kawki (ur. 30 czerwca 1753 w warklańskich dobrach rodowych, zm. 10 stycznia 1811 [29 grudnia 1810 starego stylu] w Warklanach) był osobą o wielostronnych zainteresowaniach, znaną na kosmopolitycznych dworach i wśród uczonych gremiów Europy *ancien régime*'u. Postać hrabiego uwiecznił w *Italienische Reise* Johann Wolfgang Goethe, który z ironią odnosząc się do jego wiedzy mineralogicznej, dostrzegł rozmach działań Inflanctyzyka: „Die Tätigkeit des Grafen scheint mir übrigens größer als Seine Kenntnisse...”⁴. Borch, dygnitarz Rzeczypospolitej⁵, był bowiem uczonym amatorem mineralogii i geologii⁶, a zarazem poetą i dramatopisarzem⁷, a także miłośnikiem i mecenasem sztuki⁸. Pochodził ze starej, magnackiej rodziny, spolszczonej w XVIII w., wywodzącej się z westfalskiego rodu rycerskiego osiadłego w Inflanctach w XV w., którego przedstawicielem był Bernard von der Borch, wielki mistrz inflancki w latach 1471-1483⁹. Był synem wojewody inflanckiego, kanclerza wielkiego koronnego, Jana Jędrzeja Józefa (1713-1780) i Ludwiki z Zyberków. W roku 1783 otrzymał od cesarza Józefa II tytuł hrabiego von Lubeschütz¹⁰. Początkowo uczył się w domu rodzinnym, zapewne w Warszawie, gdzie Borchowie posiadali pałac przy ul. Miodowej nr 17 (hip. 492)¹¹, a następnie w pobliskim Collegium Nobilium. W latach 1773-1780 podróżował

⁴ Johann Wolfgang GOETHE, *Italienische Reise. Mit einem Nachwort von Hans Mayer*, Berlin 1961, s. 290, zapiska z 13 kwietnia 1787.

⁵ Starosta lucyński (od 1772), oboźny wielki litewski (od 1781), poseł (1786), wojewoda bełski (1787-1791); generał-lejtnant wojsk koronnych (od 1787): Johann Friedrich von RECKE, Karl Eduard NAPIERSKY, „Graf von der Borch Michael Johann”, [w:] *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, t. 1, Mitau 1827, s. 219-222; Adam BONIECKI, *Herbarz polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 23-25; Tadeusz TURKOWSKI, „Borch Michał Jan”, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 313-314; Jānis PILPUKS, „Grāfs Mihaels Borhs (1753-1811)”, [w:] *Varakļāni un varakļānieši. Kultūrvēsture, atmiņas, apcerējumi. Otrās, labots un papildināts izdevums*, Rēzekne 2003, s. 188-190; Gustaw MANTEUFFEL, *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich, czyli Inflanct właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, oprac. Krzysztof ZAJAS, Kraków 2007, s. 197. Daty życia za: Janis STRADINS [Jānis STRADIŅŠ], „Michał Jan Borch – polski przyrodnik XVIII w.”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 25, 1980 nr 3, s. 483; por. id., „M. Ja. Borch – polskij estestvoispytatel' iz Latgalii”, [w:] *Iz istorii estestvoznaniija i tehniki Pribaltiki* (Riga), t. 6, 1980, s. 136.

⁶ Prekursor polskiej geologii: Kazimierz MAŚLANKIEWICZ, „Michał Jan Borch (1751-1810) and his activity in mineralogy and geochemistry”, [w:] *Actes du XI Congrès International d'Histoire des sciences (Varsovie-Cracovie, 24-31 Août 1965)*, 4, Wrocław 1968, s. 284-286; *Historia nauki polskiej*, red. Bogdan SUCHODOLSKI, Wrocław, t. 2, 1970, s. 364, 379; t. 6, 1974, s. 57-58; Jānis STRADIŅŠ, „Situācija Latgalē jeb Polu Inflanctijā 18. gadsimtā. Varakļānu grāfs M. Borhs”, [w:] id., *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*, Rīga 2009, s. 243-244.

⁷ Karol ESTREICHER, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 268-270; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 4, Warszawa 1964, s. 286-287.

⁸ Pētris SAVICKIS, „Mihela Jana Borha estētiskie uzskati”, [w:] *Latvijas Zinātņu akadēmijas un Varakļānu pilsētas domes, zinātniskā izbraukuma konference 2003. gada 16.-17. Maijā. Veltījums Varakļānu pilsētas 75 gadu jubilejai un grāfa Mihela Borha 250. dzimšanas dienai*, Rēzekne 2005, s. 44-48.

⁹ MANTEUFFEL, „Zarysy...”, s. 201; Gustaw MANTEUFFEL, *Inflancty Polskie oraz listy znad Bałtyku*, oprac. Krzysztof ZAJAS, Kraków 2009, s. 90.

¹⁰ Spotykane formy nazwiska: Borch-Lubeschütz und Borchhoff, baron von Borchland: Jerzy DUNIN-BORKOWSKI, *Almanach błękitny. Genealogie żyjących rodów polskich*, Lwów 1910, s. 226; Borch-Lubeschütz: Melville Henry RUVIGNY, *The Nobilities of Europe*, London 1910, s. 275. Był też komandorem *devotionis* Zakonu Maltańskiego: *Zakon Maltański w Polsce*, red. Stefan K. KUCZYŃSKI, Warszawa 2000, s. 194.

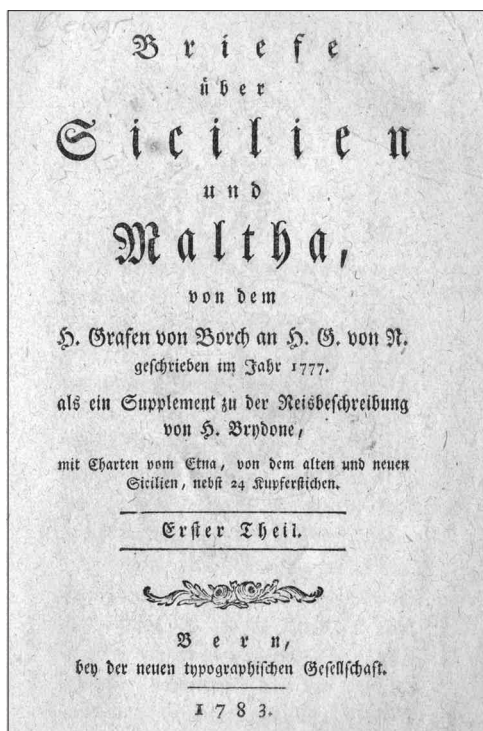
¹¹ Wzniesiony na początku XVIII w.; w latach 1768-1800 własność Borchów; obecnie pałac arcybiskupi: Stefan UGNIEWSKI, *Z dziejów domu arcybiskupów warszawskich*, Tuscon (Arizona) 1997, s. 21-23. Por. Lwowska Biblioteka Naukowa im. V. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Oddział Rękopisów, Lwów (dalej: LBN), Fond nr 13, Archiwum Borchov, rkps 28: *Papiery dotyczące warszawskich nieruchomości (pałac, dworek, kamienica)*, k. 235; zespół nie przebadany.

1. Ludwig Guttenbrunn, Portret Michała Jana Borcha, ok. 1770-1780,
Moskwa, Państwowa Galeria Trietiakowska. Fot. Państwowa Galeria Trietiakowska

przez Saksonię, Francję, Szwajcarię do Italii, dłużej przebywając na Sycylii i Malcie¹². Interesując się naukami przyrodniczymi, szczególnie geologią, mineralogią i górnictwem,

¹² Itineraria pobytu na Sycylii w: Michał Jan BORCH, *Lettres sur la Sicile et sur l'Île de Malthe de [...]*, Turin 1782, t. 1-2; por.: Bronisław BILIŃSKI, „L'Italia dei viaggiatori illuministi Polacchi (Michele Mniszech, Gregorio Piramowicz, Michele Borch)”, [w:] *L'Illuminismo italiano e l'Europa. Convegno internazionale (Roma, 25-26 marzo 1976)*, Roma 1977, s. 46-52. Atti dei Convegni Lincei, 27; LBN, Fond nr 13, Archiwum Borchov, rkps 90: *Korespondencja Jana i Ludwiki Borchów*, 156 listów Michała Jana Borcha z podróży 1773-1780 i jego dziennik z podróży po Szwajcarii (1774), zespół nie wykorzystany.

2. Karta tytułowa książki Michała Jana Borchy *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783.
Fot. Lotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

nawiązał kontakty z wieloma przyrodnikami, został też członkiem kilkunastu włoskich i francuskich towarzystw naukowych¹³. Wydał wtedy trzy książki, swe *opus magnum*, w których zaprezentował wyniki własnych studiów nad minerałami Sycylii¹⁴. Europejski rozgłos przyniosły mu *Lettres sur la Sicile et sur l'Île de Malthe de [...] écrites en 1777, pour servir de supplément au voyage en Sicile et à Malthe de Monsieur Brydonne [...]* (Turin 1782, t. 1-2). Jako młodego geologa sportretował go Ludwig Guttenbrunn (1750-1816), austriacki malarz działający w Rzymie i Florencji, który przedstawił Borchę, siedzącego przy stole, na którym obok próbek minerału znalazły się jego trzy książki o minerałach sycylijskich (il. 1)¹⁵. Inflantczyk trzyma w prawej ręce kartę rękopisu, zapewne swej *Lythologie Sicilienne ou Catalogue raisonné de toutes les pierres de la Sicile*, a lewą ręką wskazuje na blat stolika, wyłożony mozaiką z próbek marmuru¹⁶. Ukazana

¹³ RECKE, NAPIERSKY, op. cit., s. 221. Należał do osiemnastu uczonych stowarzyszeń, m.in. w: Dijon, Lyonie, Florencji i Sienie. Kontakty te podtrzymywał listownie. Na Sycylii zetknął się z amatorskimi zainteresowaniami przyrodniczymi sfer dworskich; sam zadebiutował odą o elektryczności – *Ode [...] pour la séance publique du premier d'Avril de la conversation galante de Monsieur le prince di Campofranco [...]*, Palermo 1777, egzemplarz nie odnaleziony, opisany z autopsji: „przepyszne, format przepołowione, każda stronica w obwódkach rysunkowych”: Gustaw MANTEUFFEL, *Cywilizacja, literatura i sztuka w dawnej kolonii zachodniej nad Bałtykiem*, Kraków 1897, s. 97.

¹⁴ Były to: *Lythologie Sicilienne ou Catalogue raisonné de toutes les pierres de la Sicile propres à embellir le Cabinet d'un amateur* (Naples 1777), *Lythologie Sicilienne ou connaissance de la nature des pierres de la Sicile, suivie d'un Discours sur la Calcare de Palerme* (Rome 1778) i *Minéralogie Sicilienne docimastique et métallurgique, ou connaissance de tous les minéraux que produit l'Île de Sicile*, Turin 1780. Pełne zapisy w: RECKE, NAPIERSKY, op. cit., s. 221-222; *Bibliografia literatury...*, s. 286-287; omówienie: STRADINS, „Michał...”, s. 485-493, z wyważoną oceną: „Pomimo pewnej pretensjonalności stylu i powierzchowności wymienione publikacje Borchy stanowią jego najbardziej znaczący dorobek naukowy i stały się podstawą pozycji uczonego w kręgach naukowych”, s. 492-493. Wydał ponadto *Lettres sur les Truffes du Piémont écrites en 1780*, Milan 1780, z trzema tablicami kolorowymi, według rysunków autora, rytowanymi przez Louisa Gautier Dagoty (1746-1787).

¹⁵ Olej, deska, 23 x 20 cm, Państwowa Galeria Trietiakowska, Moskwa.

¹⁶ Być może mebel zachowany na Łotwie po II wojnie światowej: STRADINS, „Michał...”, s. 498 i informacje uprzejmie przekazane przez Pana Profesora Jānisa Stradiņa.

3. *Cristofor Dall'Acqua*,
Portret Michała Jana Borch,
według rysunku Nistri, rycina.
Karta tytułowa książki Michała
Jana Borch *Lettres sur la
Sicile et sur l'Île de Malthe
de... écrites en 1777, ...*,
Turin 1782. Fot. BN

w tle dymiąca Etna również stanowi nawiązanie do jego badań tego wulkanu¹⁷. Cały wizerunek utrzymany jest w konwencji portretu uczonego mineraloga i wulkanologa, a jego schemat został zapewne zaczerpnięty z portretu znajomego Borch – Sir Williama Hamiltona, archeologa i badacza wulkanów, brytyjskiego ambasadora w Neapolu, namalowanego przez Joshuę Reynoldsa¹⁸. Jest on przykładem nie notowanego dotąd w Polsce rodzaju portretu z *Grand Tour* – wizerunku polskiego uczonego.

Michał Jan Borch był równocześnie miłośnikiem sztuk pięknych. Zainteresowania w tym zakresie, wyniesione zapewne jeszcze z domu rodzinnego i z Collegium Nobilium, pogłębiał w trakcie włoskiej podróży, kiedy to został członkiem Accademia del Bon Gusto w Palermo (1777), Accademia di San Luca w Rzymie (1778) i Accademia di Pittura, Scultura, Architettura w Parmie (1779)¹⁹. W swych *Lettres sur le Sicile...* opisywał zabytki architektury greckiej oraz wzmiankował o ich szkicowaniu i notowaniu wymiarów²⁰. Był też rysownikiem amatorem, o czym świadczą ryciny, wykonane według jego rysunków, ilustrujące *Lettres sur le Sicile...* (Turin 1782 i przedruki). Efektowną szatę graficzną tego dzieła stanowią akwaforty Cristofora Dall'Acqua (1734-1787): profilowy portret autora na karcie tytułowej, stylizowany na płaskorzeźbione antyczne tondo²¹ (il. 3); rysunek Jakoba Philippa Hackerta (1737-1807), *Ruines du Temple de Junon*

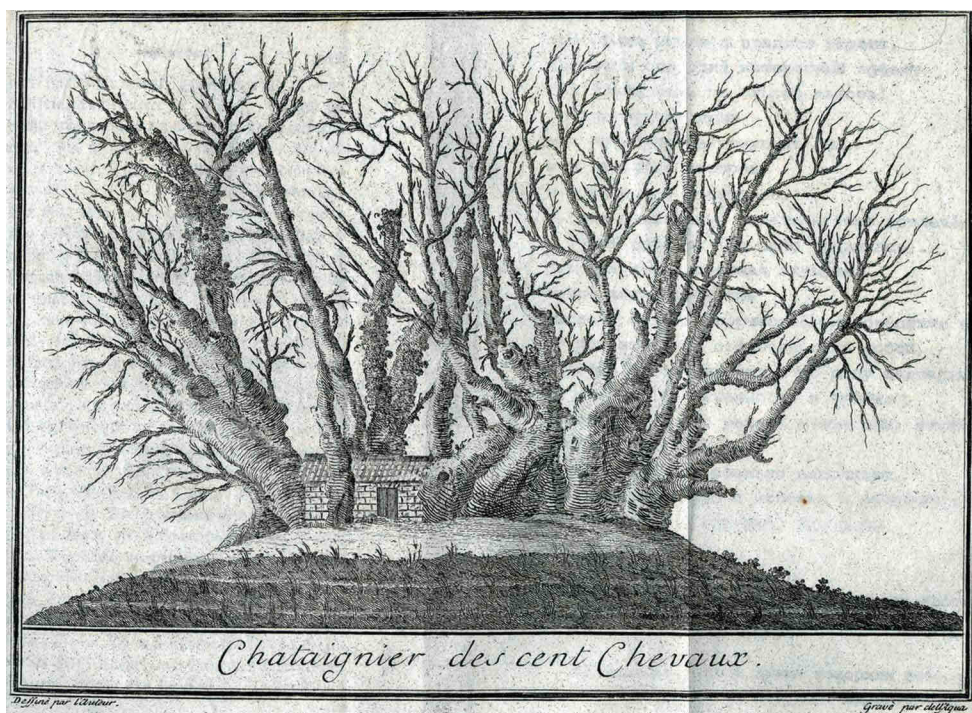
¹⁷ O jego zainteresowaniach wulkanami: STRADINS, „Michał...”, s. 492.

¹⁸ Joshua Reynolds, *Portrait of William Hamilton*, olej, płótno, ok. 1776-1777, National Portrait Gallery, London, nr inw. 680; reprod. Henry Hudson, mezzotinta, 1787. Por.: Ian JENKINS, Kim SLOAN, *Vases & Volcanoes. Sir William Hamilton and his Collection*, British Museum, London 1996.

¹⁹ RECKE, NAPIERSKY, op. cit., s. 221.

²⁰ Stefan JAROSZEWSKI, *Architektura doby Oświecenia w Polsce*, Wrocław 1971, s. 125. Por. BILIŃSKI, op. cit., s. 50; Andrzej ABRAMOWICZ, „Zainteresowania numizmatyczne Michała Jana Borch w czasie podróży na Sycylię i Maltę w 1776/7 roku”, *Wiadomości Numizmatyczne*, 28, 1984, z. 1-2, s. 106-111; Tomasz MIKOCCI, *À la recherche de l'art antique, les voyageurs polonais en Italie dans les années 1750-1830*, Wrocław 1988, s. 54.

²¹ Sygn.: *Dessiné par Nistri* (autor nie zidentyfikowany), repr. także w: BORCH, *Minéralogie Sicilienne docimastique et métallurgique, ou connaissance de tous les minéraux que produit l'Île de Sicile*, Turin 1780.

4. Cristofor Dall'Acqua, ... według rysunku M. J. Borchy, rycina,
[w:] Michał Jan Borch, *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783.
Fot. Lotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

*Lucine à Agrigente*²² oraz dwadzieścia ilustracji według własnych rysunków Borchy, przedstawiających zabytki antyczne (*Temple de Segeste à Barbaro*, *Temple de la Concordia*, *Agrigento* i in.), budowle współczesne (*Vue de l'Aqueduc construit [...] en 1777* i *Balustrade du Palais du Prince de Palagonia* – niezwykle zespół rzeźb z Villa Palagonia w Bagheria koło Palermo), rośliny (*Chataignier des cent Chevaux* – słynny kasztan na stoku Etny i in.), postacie w strojach regionalnych i scenki rodzajowe, np. *Femme Maltaise* i *Danse de Paisannes Siciliennes* (il. 4-9). Poza walorami poznawczymi zalecają się one pewnym kunsztem, nawet w ujęciach kompozycji figuralnych²³.

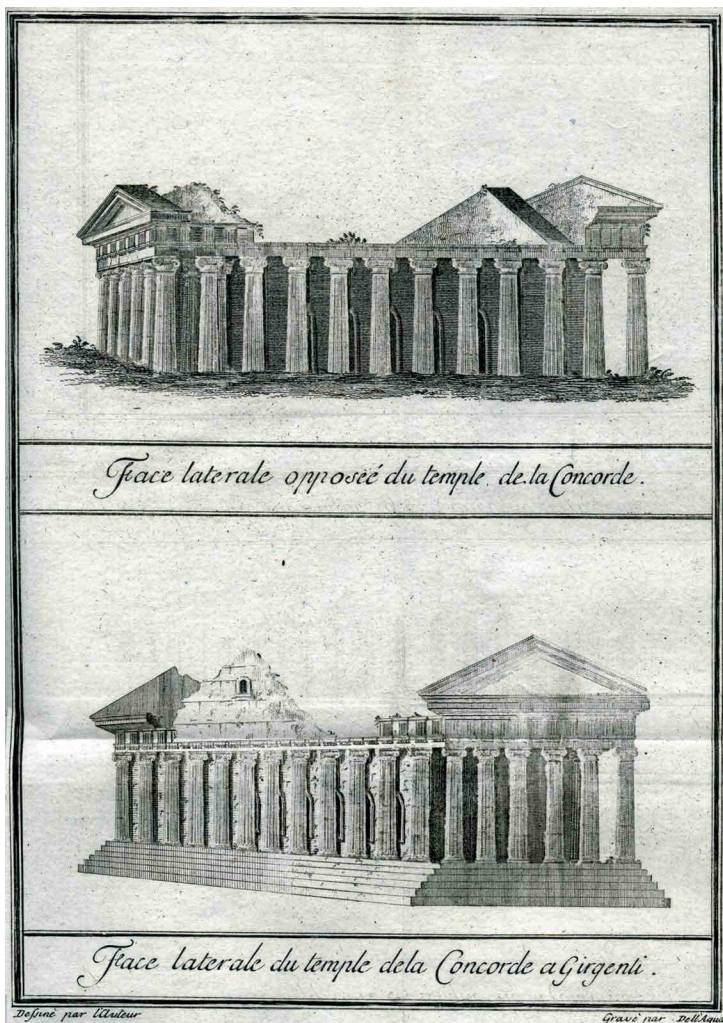
Po powrocie do kraju, w roku 1780 Michał Jan Borch złożył królowi Stanisławowi Augustowi memoriał p.t. *Les recherches des minéraux sous le sol de Pologne* – „pierwszy w Polsce projekt geo-chemicznego poszukiwania kruszców”²⁴. Nie znajdując większego zainteresowania nim, ani zdobytą wiedzą geologiczną, poświęcił się polityce i gospodarowaniu. W Warszawie uczestniczył w życiu literackim i w ruchu wolnomularskim (Wielki Mówca Wielkiej Łoży Narodowej w 1781 r.)²⁵. Szczególne kontakty łączyły go ze Stani-

²² Tom 2, po s. 16, sygnowany: *Dessiné par Phillippe Hackert i Gravé par Chrys... dell'Aqua 1779*.

²³ Rūta KAMINSKA, „Portrety fundatorów i budowniczych kościołów w Inflantach Polskich XVIII wieku i l. poł. XIX w., [w:] *Polu kultūras zīmes Latvijā. Śladami kultury polskiej na Łotwie*, Rīga 2007, s. 83.

²⁴ *Historia nauki...*, t. 2, s. 364; Antoni GAWEL, „Memoriał Michała Borchy z 1780 jako pierwsza w Polsce próba geobiochemicznych poszukiwań kruszcowych”, [w:] *Prace Muzeum Ziemi*, 8, 1966, s. 31-48. Memoriał zachowany: Biblioteka Czartoryskich, Kraków (dalej B.Czart.), rkps 655: *Ad Stanislaum Augustum Regem [...]*, k. 373-383. Nie udało się też Borchowi próba ponownego wydania własnych prac: B.Czart., rkps 696: *Ad Stanislaum Augustum [...]*, po k. 112: prospekt zamierzonej edycji *Collection complete des oeuvres [...] de Borck [...] ornée d'un grand nombre de figures et de cartes géographiques*, Neuchâtel 1785.

²⁵ Por. *Bibliografia literatury...*; Ludwik HASS, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721-1821)*, Warszawa 1980, s. 190-191.

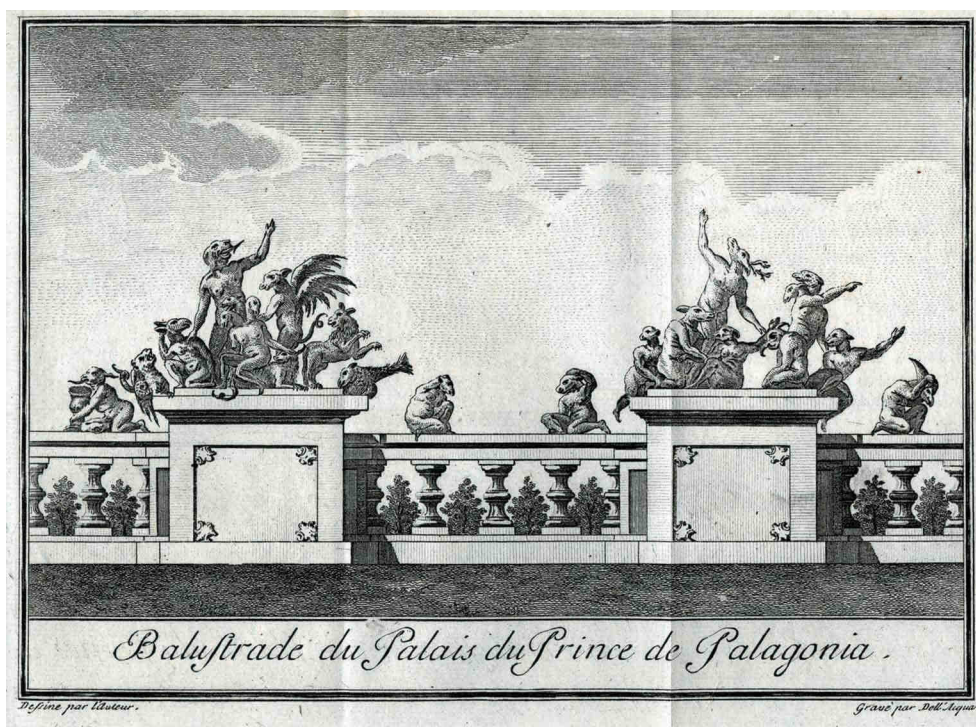
5. Cristofor Dall'Acqua, ...
według rysunku M. J. Borch,
rycina, [w:] Michał Jan
Borch, Briefe über Sicilien
und Maltha ..., Bern 1783.
Fot. Łotewska Biblioteka
Akademicka, Ryga

sławem Augustem, którego przychylność zyskał, jako kapitan piechoty litewskiej gwardii i członek świty króla podczas zamachu konfederatów barskich (3 listopada 1771)²⁶. Wydarzenie to Borch opisał na tle szerszych rozważań historiozoficznych w dedykowanym władcy poemacie *La Stanislaïde ou l'Heureuse délivrance de Stanislas II Roi de Pologne. Poëme* (Varsovie 1791). Tekst ten, współczesny opisowi ogrodu w Warklanach, naświetla jego ówczesne pojmowanie dziejów Polski, ze szczególnym podkreśleniem wątków wielkiej bohaterskiej przeszłości Polski oraz aktualnej roli króla Stanisława Augusta.

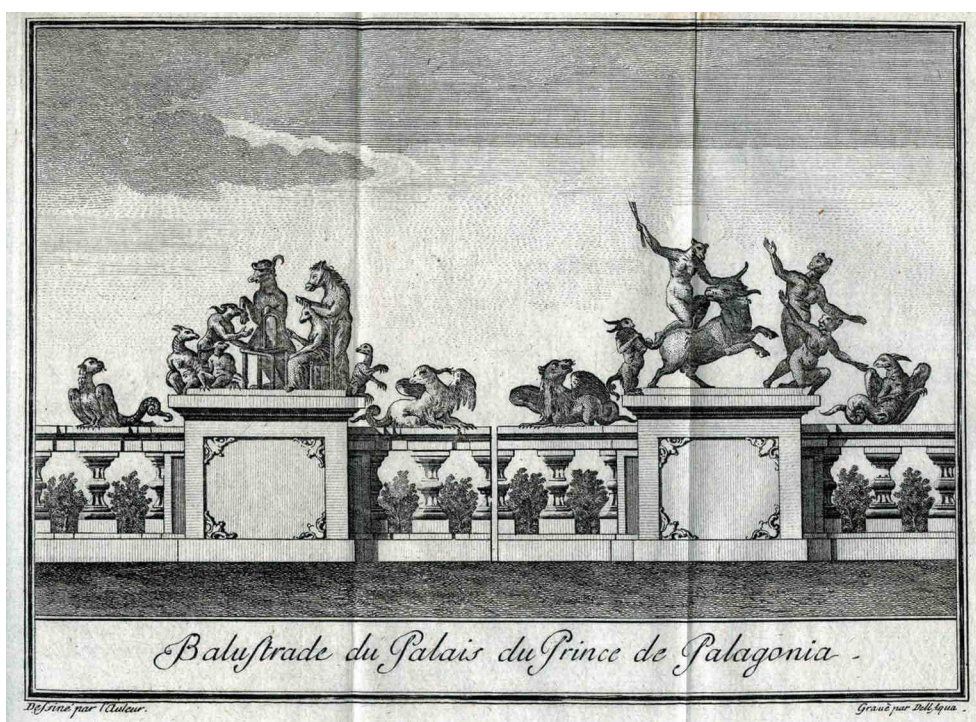
Michał Jan Borch jednocześnie dążył do umocnienia swojej pozycji politycznej i majątkowej w Inflantach, gdzie po śmierci ojca (1780) objął dobra rodzinne. Dnia 9 lutego 1783 r. poślubił w Rydze Eleonorę Christinę Browne (1766-1844), córkę George'a Browne'a, generała wojsk rosyjskich, gubernatora Rygi i krajów nadbałtyckich, pochodzącego

²⁶ Obszerna korespondencja z lat 1783-1792: B.Czart., rkps 655: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 339-408; rkps 696: *Ad Stanislaum Augustum*, k. 93-151; rkps 722: *Ad Stanislaum Augustum*, k. 643-974; tendencyjnie naświetlona w: Bronisław ZALESKI, *Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań 1872, s. 184-195.

²⁷ Druk okolicznościowy *Der Hochgebohrnen Reichsgräfinn Eleonora Christina von Browne Hochdero Vermählungstage mit [...] Grafen [...] Herrn Michael von Borch [...] Respekt gewidmet*, Riga 1783, [2] k.; nie notowany w: ESTREICHER, op. cit.; egz. Biblioteka Narodowa, Warszawa, sygn. XVIII. 2.7391. Swemu pochodzącemu z Irlandii teściowi poświęcił utwór: *Historia Jerzego S. Państwa Rzymskiego hr. A. Bl. Browne, Namiestnika Inflantskiego i Estlandzkiego* [...], Warszawa 1793, egz. Latvijas Universitātes Akadēmiskā Bibliotēka, Ryga (dalej: LUAB), sygn. I. 371.

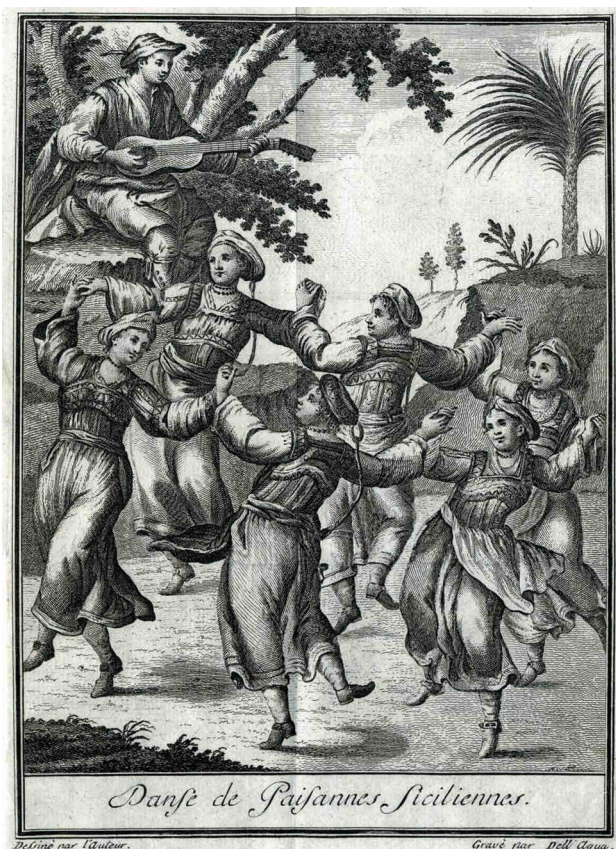
6. Cristofor Dall'Acqua, ... według rysunku M. J. Borchy, rycina, [w:] Michał Jan Borch, *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783. Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

7. Cristofor Dall'Acqua, ... według rysunku M. J. Borchy, rycina, [w:] Michał Jan Borch, *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783. Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

8. Cristofor Dall'Acqua, ... według rysunku M. J. Borch, rycina, [w:] Michał Jan Borch, *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783. Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

9. Cristofor Dall'Acqua, ... według rysunku M. J. Borch, rycina, [w:] Michał Jan Borch, *Briefe über Sicilien und Maltha ...*, Bern 1783. Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka, Ryga.

z Irlandii²⁷. W roku 1790 Borch odbył krótką podróż do Anglii (por. niżej). W styczniu 1791 r., zawiedziony w swych staraniach w Warszawie o urząd wojewody inflanckiego, wycofał się z życia politycznego²⁸. Osiadł na stałe w dobrach warklańskich, nadanych (1561) przodkom, którzy zagospodarowywali je i podnosili kulturowo; szczególnie ojciec, fundator kilkunastu kościołów i szkółek łotewskich oraz dobrodziej jezuickiej *Var-klanensis Missio* (inaczej *Missio Borchiana*, 1718-1780)²⁹. Michał Jan Borch te odziedziczone „kilkadziesiąt tysięcy dziesięcin” ziemi, pomnożył i pod koniec życia posiadał 110.427 dziesięcin (ponad 120 tys. ha)³⁰. Ośrodkami tych olbrzymich dóbr „klucza warklańskiego” były: główne centrum administracyjne w Warklanach, wraz z dworami pomocniczymi: Murmelstein (łotewskie Murmastiene) i Malta (Małta), a także dwór

²⁸ ZALESKI, op. cit., s. 194-195. Rezygnacja w liście do króla: B.Czart., rkps 722: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 807.

²⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. Ludwik GRZEBIEŃ SJ, Kraków 1996, s. 719; por. artykuły Jānisa Pilpuksa i Pēterisa Savickisa, [w:] *Varakļāni un varakļānieši...*, s. 188-204; MANTEUFFEL, „Zarysy...”, s. 196; MANTEUFFEL, „Inflanty...”, s. nlb. 177.

³⁰ PIŁPUKS, op. cit., s. 189; Lāsma DRIĶE, „Borhu dzimta: Vēstures liecības par Mihaelu Janu Borhu / The Borh Family: Historical Evidences about Michael Jan Borh”, [w:] *Jaunas idejas un pieejas vēstures izpētē II*, Daugavpils 2007, s. 23-37. Wspierał też przekształcenie osady Warklany (ok. 1,5 km od pałacu) w miasteczko targowe: STRADINS, „Michał...”, s. 494: Warklany po raz pierwszy nazwane miasteczkiem w 1784 r. w wykazie prac mierniczych.

10. Warklany, Piramida architekta
Vincenza de Mazottiego.
Fot. J. Lisiecki,
negatyw IS PAN, przed 1914?

w Galanach (Galēni) oraz dwór w Styrnianach (Stirniene), z pomocniczymi w Ataszanach (Atašiene) i Borchowie (Barkava)³¹. W dobrach tych właściciel zatrudniał „artystów i rzemieślników” (wspomniani bez nazwisk w jego testamencie)³². Poza gospodarowaniem w Warklanach zajmował się urządzaniem pałacowych zbiorów naukowych i badaniami z zakresu rolnictwa, ogrodnictwa, chemii i mineralogii, które przeszły do lokalnych legend jako opowieści o czynionych przezeń cudach³³.

Architekt Vincenzo de Mazotti

Głównym dokonaniem Michała Jana Borchy było stworzenie zespołu pałacowo-ogrodowego. Do jego realizacji zatrudnił włoskiego architekta Vincenza de Mazottiego (ur. 1 maja 1756 Rzym, zm. 25 maja 1798 Warklany)³⁴, którego całe znane *oeuvre* pochodzi właśnie z Warklan. Dotychczas jedynym źródłem wiedzy o architekcie pozostawał napis na piramidzie w warklańskim ogrodzie (il. 10), do której zamarkowane wejście wypełniała tablica z inskrypcją: PIAE ET AETERNAE MEMORIAE VINCENTIO DE MAZOTTI PATRIA ROMANO NOBILI GENERE ET INGENIO NATO REGIS POLONIAE

³¹ MANTEUFFEL, „Warklany...”, s. 957-958; DRIŹE, op. cit., s. 34.

³² Por. ANEKS II: testament M. J. Borchy.

³³ Emīlija SPĒLMANE, „Predanija o M. Borchy i jego Warakljanskom dworce”, [w:] *Iz istorii estestvoznaniija i tehniki Pribaltiki*, (Riga), t. 6, 1980, s. 142-145; STRADINS, „Michał...”, s. 496-497.

³⁴ Pēteris SAVICKIS, „Arhitekts Vinčenzo Macoti (1756-1798)”, [w:] *Varakļāni un varakļānieši...*, s. 192-193. W tekstach łotewskich spotykane też formy nazwiska: Macoti, Macotti, Makootti, Masotto, Mazzotto.

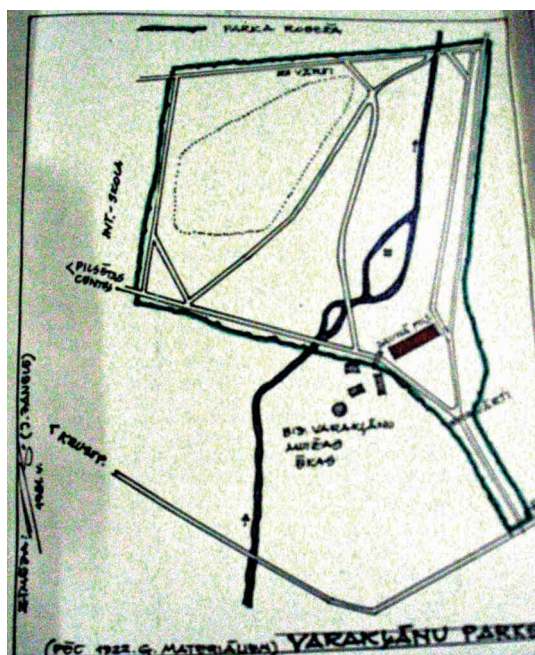
11. Warklany, Kaplica
 Św. Wiktora.
 Fot. J. Lisiecki, negatyw
 ISPAN, przed 1914?

CONSILIARIO AULICO ET CUBICULARIO ACTUALI, ARCHISTRUCTORI INSIGNI ÆDIBUS SCIENTIISQUE VARIIS EXCULTO HORTI ET AGRICULTURA PERITISSIMO SPECTATAE VIRTUTIS VIRO AMICORUM OPTIMO PLUSQUAM VIGINTI ANNIS PROBATO AMICITIAE GRATITUDO VENERATI HOC MONUMENTUM POSUERE IN AGRO ET HORTO QUO IPSE EX PALUDE FORMAVIT NATUS ROMAE 1-mo MAII MDCCLVI OBIIT XXV MAII MDCCLXXXVIII ANNOS SEPULTUS WARCLANDIAE³⁵ (por. niżej).

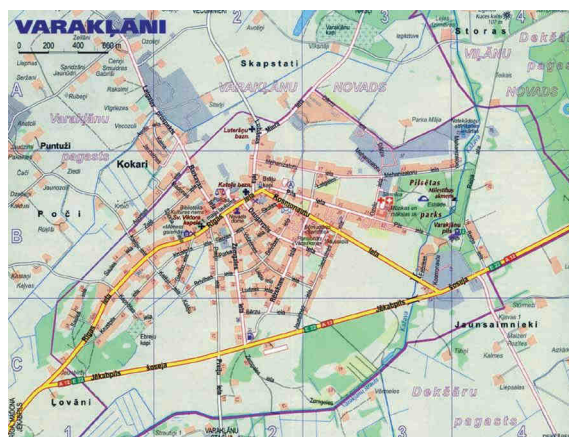
W inskrypcji tej Borch określił Włocha jako: „wielce doświadczonego w ogrodnictwie i rolnictwie”, a zwłaszcza w melioracji, oraz twórcę założenia warklańskiego, które „sam stworzył na [dawnych] bagnach”. Dalsze wiadomości zawierają listy Borchy do króla, w których wspomniał Mazottiego jako krewnego pisarza i kolekcjonera Francesca Scipione, Marchesa di Maffei (1675-1755), a zarazem swego osobistego przyjaciela, kawalera maltańskiego oraz szambelana i radcę (*conseiller de commerce*) Stanisława Augusta³⁶.

³⁵ „Świętej i wiecznej pamięci Vincentiemu de Mazotti, urodzonemu w Rzymie, szlchetnego rodu i charakteru, radcy nadwornemu króla polskiego i sprawującemu urząd szambelanowi, znakomitemu budowniczemu gmachów, wykształconemu w różnych naukach, wielce doświadczonemu w ogrodnictwie i rolnictwie, mężowi godnej podziwu cnoty, najlepszemu z przyjaciół, wypróbowanemu w przyjaźni przez ponad 20 lat, uczciwszy go, postawili ten pomnik jako dowód wdzięczności [za prace] na polu i w ogrodzie, który sam z bagien ukształtował. Urodzony w Rzymie 1 maja 1756, zmarł 25 maja 1798 roku, pochowany w [dobrach] warklańskich. [Borchowie ?]”. Inskrypcja, zapewne uszkodzona, przez to z błędami cytowana [w:] Stanisław ŁOZA, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 196. Za konsultację filologiczną dziękuję Paniom Annie Skolimowskiej i Katarzynie Jasińskiej-Zdun.

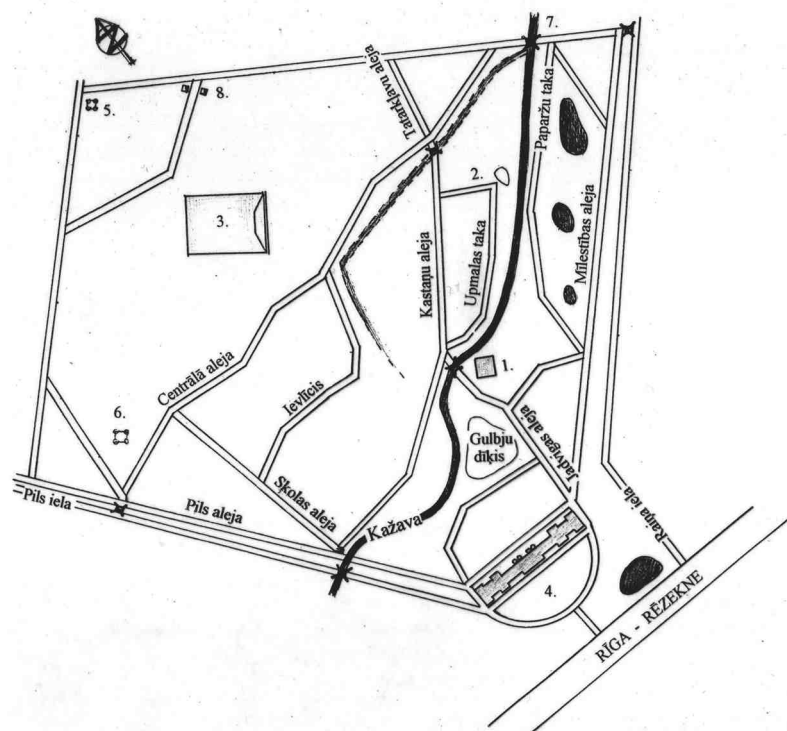
³⁶ B.Czart., rkps 655: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 402, list Borchy, z 4 lipca 1783; rkps 696: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 102, list Borchy z 5 listopada 1784: wzmianka o Marchese di Maffei.

12. Warklany, G. Manteuffel, plan założenia pałacowo-ogrodowego, szkic, 1922.
Fot. Inspektorat Ochrony Zabytków Kultury Łotwy, Ryga

13. Warklany, plan miejscowości, po prawej, w środku Park Pałacowy, ok. 2000 r.

1. Kapliczka
2. Kamień Miłości
3. Estrada
4. Pałac
5. Pomnik Architekta
6. Pomnik Psa
7. Most Diabelski
8. Brama Ogrodowa

Pils aleja - Aleja Pałacowa
 Centrālā aleja - Aleja Centralna
 Raina aleja - Aleja Janisa
 Rainisa
 Jadvīgas aleja - Aleja Jadwigi
 Mīlestības aleja - Aleja Miłości
 Kastanņu aleja - Aleja Kasztanowa
 Tatarkļavu aleja - Aleja Tatarokowa
 Skolas aleja - Aleja Szkolna
 Paparžu taka - Ścieżka Paproci
 Upmalas taka - Ścieżka Brzegiem Rzeki
 Ievlīcis - Zalew Czeremchy
 Gulbju dīķis - Staw Łabędzi

14. Warklany, plan założenia pałacowo-ogrodowego, szkic, ok. 2000 r., Warklańskie Muzeum Krajoznawcze

15. Warklany, pałac, elewacja frontowa. Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk, 2000 r.

Architekta poznał Borch w Warszawie przed lipcem 1783 r. i sprowadził do Warklan, gdzie Włoch przeprowadził osuszenie moczarów pod założenie rezydencji, wystawił pałac i współpracował przy tworzeniu ogrodu³⁷. Vincenzo de Mazotti zaprojektował też Kaplicę Św. Wiktora (grobową rodziny Borchów), rotundę wystawioną w środku wsi (ukończona 1814)³⁸ (il. 11) i pobliski, bazylikowy kościół parafialny (1851-1854), które Michał Jan Borch polecił w testamencie wznieść spadkobiercom. Architekt został pochowany na cmentarzu katolickim w Warklanach.

Zrealizowane założenie ogrodowe

Zespół pałacowo-ogrodowy powstał na terenie osuszonych mokradeł dawnego zwierzynca gdzie w latach 1783-1789 wzniesiono pałac (il. 15-20) oraz zabudowania gospodarcze (daty nieznane): stajnie, młyn wodny i domek myśliwski³⁹. Wtedy też rozpoczęto

³⁷ Jānis ZILGAVIS, „Architektura dworska Łatgalii od XVI do początku XX w.”, [w:] *Kultura polska na Łotwie. Poļu kultūra Latvijā*, Ryga 1994, s. 172. Brak jest źródeł określających jego wkład w stworzenie samego założenia, choć bywa nazywany planistą warklańskiego ogrodu: SPĒLMANE, op. cit., s. 144.

³⁸ Borch w 1793-1794 uzyskał zgodę na ufundowanie kościoła i obmyślał jego wyposażenie: Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne), Ryga, Fond 2598: 1. *Grafu Borchu dzimtas arhīvs*, rkps 151: [dokumenty różne], k. 44-46, list abpa Stanisława Siestrzeńcewicza z Mohylewa, ze zgodą na fundację plebani i kościoła; rkps 139: dokumenty dotyczące uposażenia proboszcza i wyposażenia kościoła. Por. rysunek Napoleon Orda, *Warklany, kościół parafialny p.w. NMP*, w głębi rotunda kaplicy grobowej Borchów: Zofia KUCIELSKA, Zofia TOBIASZOWA, *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. Rysunki Napoleona Ordy*, Warszawa 1975, s. 196. Początkowo kaplica pełniła funkcję kościoła parafialnego: MANTEUFFEL, „Inflan-ty...”, s. 143. Krypta grobowa zdemolowana, częściowo odrestaurowana; tablice nagrobne Borchy, żony i dzieci częściowo zniszczone, odpisy inskrypcji: VNM.

³⁹ Nie zachowane: DRIŖE, op. cit., s. 37. Zachowana jedynie dwukondygnacyjna oficyna na rzucie prostokąta, kryta wysokim dachem czterospadowym: AFTANAŖY, op. cit., s. 348.

⁴⁰ Jānis STRADIŅŠ, Ilgas GROSVĀLDS, „Nauka polska a Łotwa”, [w:] *Kultura polska na Łotwie...*, s. 32. Już jego ojciec, który uchodził za znawcę architektury, w 1751 doradzał przy budowie pałacu w Krasławiu: Rūta KAMINSKA, „Ważniejsze zabytki malarstwa dekoracyjnego Łatgalii XVII-XIX w.”, [w:] *Kultura polska na Łotwie...*, s. 134 (błędnie utożsamiony z synem Michałem Janem).

16. Warklany, pałac, elewacja frontowa. Fot. J. Polanowska, 2010 r.

17. Warklany, pałac, elewacja południowa.
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk, ok. 2000 r.

18. Warklany, pałac, elewacja frontowa. Fot. J. Lisiecki, negatyw IS PAN, ok. 1914 r.

19. Warklany, pałac, elewacja południowa.
Fot. J. Lisiecki, negatyw IS PAN, ok. 1914 r.

20. Warklany, pałac, elewacja południowa. Fot. NN,
negatyw IS PAN

21. Warklany, mostek. Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze, przed 1914 r.

prace przy tworzeniu założenia ogrodowego, którymi kierował Michał Jan Borch⁴⁰. M.in. postawiono tamę przy młynie, piętrzącą wody rzeczki i stworzono sieć kanałów, które doprowadzały wody do sadzawki (sadzawek?) ze sztucznymi wysepkami⁴¹. Rezydencję tę Michał Jan Borch przekazał testamentem najstarszemu synowi, Karolowi (1787-1861)⁴². Po śmierci tego ostatniego kolejni właściciele nie mieszkali już w pałacu i nie czynili żadnych inwestycji w dziczącym ogrodzie. Podczas I wojny światowej wyposażenie pałacu zostało zniszczone i rozgrabione, a ogród częściowo zdewastowany⁴³.

Wygląd ogrodu w okresie międzywojennym dokumentują nieliczne fotografie i rysunki. Ukazują one arkadowe mostki i ozdobioną wazonami bramę wjazdową⁴⁴ (il. 21-23). A także dwa pawilony – osobiście monumentalny spichlerz w kształcie rotundy o gładkich ścianach dekorowanych podgzymsowym fryzem arkadkowym ze stożkowym dachem i wejściem ujętym klasycznym portykiem kolumnowym oraz z dwoma kolistymi oknami⁴⁵ (il. 24-25). Drugi, murowany niewielki pawilon na planie kwadratu, zwany Kapliczką Jadwigi (przed rokiem 1811), znajdował się obok jednego ze stawów⁴⁶ (il. 26). Udokumentowane są też dwa ogrodowe pomniki ku czci architekta Vincenza de Mazottiego (oba po 1798 a przed 1811): wzmiankowana piramida, ulokowana na osi pałacu w północnym narożniku założenia⁴⁷, oraz wielki głaz narzutowy pośrodku ogrodu (zachowany) z inskrypcją poświęconą architektowi: AMICITIAE ET VIRTUTI / MEMORIA ET GRATITUDO / ANNO 1798⁴⁸ (il. 27). Druga piramida, bardziej „smukła”, zwana obeliskiem (przed rokiem 1811), upamiętniała psa, który wedle legendy uratował życie Michałowi Janowi Borchowi⁴⁹ (il. 28).

⁴¹ VNM, *Park*, op. cit.

⁴² Testament M. J. Borchy, por. ANEKS II. Po Karolu Warklany objęła jego córka, Maria Pawłowa Sanguszkowa, a po niej, jej córka, Teresa Leonowa Sapieżyna: AFTANAZY, op. cit., s. 347-348.

⁴³ Po nacjonalizacji w roku 1920 w pałacu: gimnazjum (1921-1961), internat i muzeum (od 1997 r.).

⁴⁴ VNM, fotografie i rysunki, lata 20. XX w.

⁴⁵ Znany z fotografii przed 1914, fot. Juliusz Lisiecki, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych (dalej: IS PAN, ZFRP), nr neg. 3050/B i z rysunku z lat 20. XX w.: VNM.

⁴⁶ Istniał w okresie międzywojennym; fotografie w VNM; por. Pēteris SAVICKIS, „Varakļānu pils parks”, [w:] *Varakļāni un varakļānieši...*, s. 197.

⁴⁷ Mylnie zwana nagrobkiem; wys. ok. 4 m, z cegły, otynkowana, boniowana; zniszczona w latach 30. XX w., fotografie: IS PAN, ZFRP, fot. Juliusz Lisiecki, przed 1914, neg. 30490/B i VNM.

⁴⁸ Uważany za pogański kamień ofiarny; długość 3,8 m, szerokość 2,1 m, wysokość 1,7 m; napis: 1,25 m x 0,65 m: VNM, *Park*, op. cit.; fotografia: JANELIS, op. cit. Mylnie zwany Kamieniem Miłości, za legendą wiążącą go z miłością Jadwigi (postać fikcyjna, jakoby córka M. J. Borchy) i ogrodnika: SPĚLMANE, op. cit., s. 144.

⁴⁹ Zwana obeliskiem, o podstawie prostokąta (?), z cegły, otynkowana, boniowana, wysokość ok. 4 m; istniała do lat 80. XX w., fotografia w VNM; por. SPĚLMANE, op. cit., s. 143.

22. Warklany, brama pałacowa, szkic, 1920 r.
Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze

23. Warklany, brama pałacowa. Fot. J. Polanowska, 2010 r.

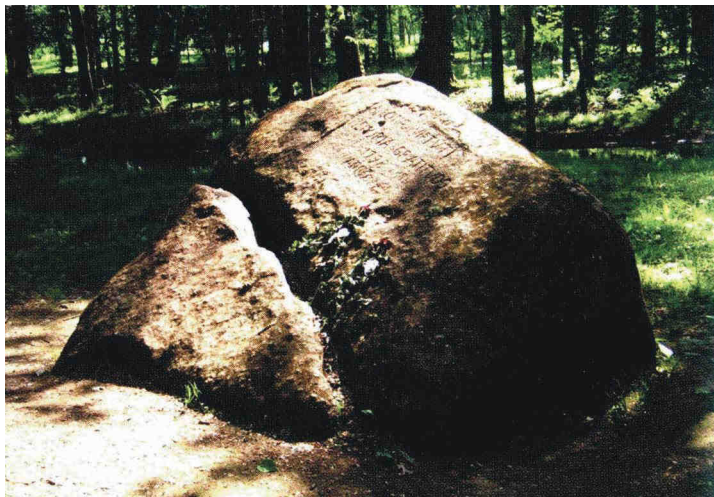
24. Warklany, spichlerz. Fot. J. Lisiecki, negatyw IS PAN, przed 1914 r.

25. Warklany, spichlerz, szkic, 1920 r. Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze

26. Warklany, Pawilon ogrodowy. Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze, przed 1939 r.

27. Warklany, Kamień pamiątkowy architekta Vincenza de Mazottiego. Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze, ok. 2000 r.

28. Warklany, Pomnik (piramida?) psa Michała Jana Borcha. Fot. Warklańskie Muzeum Krajoznawcze, przed 1939 r.

„Ogród mój sentymentalny warklańskiego zamku”: założenie ogrodowe i pawilony

Jak wspomniano, w roku 1790 Michał Jan Borch odbył podróż do Anglii⁵⁰. Wiadomo o niej jedynie to, iż jej plonem był dokonany przez niego przekład książki Wilhelma Forsytha, *Uwagi nad chorobami, wadami i uszkodzeniami wszelkiego gatunku drzew owocowych i do budowy zdatnych, z sposobem ich leczenia, odkrytym i używanym przez Gwilhelma Forsyth, ogrodnika króla Imci angielskiego w Kensington* (Warszawa 1791)⁵¹. Można jednak przypuszczać, iż poznane wówczas angielskie rezydencje nie pozostały bez wpływu na urządzenie warklańskiej posiadłości. Dowodzi tego pośrednio sam tytuł pierwszej wersji utworu literackiego Borch’a o ogrodzie warklańskim – *Jardin moral et emblematicque*, który autor czytał Stanisławowi Augustowi zimą 1791 r.⁵² Prawdopodobnie, pod wpływem towarzyszącej lekturze dyskusji, tytuł zmieniony został na „bardziej modny terminologicznie” *Jardin sentimental*. Tak zatytułowany rękopis Borch przesłał królowi (list z 1 stycznia 1792) w dwu wersjach językowych francuskiej i polskiej: *Jardin sentimental du château de Warkland* oraz *Nadpisy do Ogrodu mego sentymentalnego warklańskiego zamku*⁵³ (por. Aneks I; il. 29-30).

W utworze opisana jest wędrówka młodego szlachcica – mieszkańca pałacu, po otaczającym rezydencję nieregularnym ogrodzie, ozdobionym licznymi pawilonami i pomnikami, u kresu której, dociera on do „Świątyni Prawdziwej Sławy i Cnoty, poświęconej Wielkim Mężom, których Polska wydała”. Francuskojęzyczna wersja tekstu ze zmienioną partią końcową została wydrukowana w Warszawie w roku 1795, p.t. *Jardin sentimental du château de Warkland, dans La Comté de Borch, en Russie-Blanche*⁵⁴ (il. 31). Tytuł znanych wersji utworu z lat 1791 i 1795 odnosi się do posiadłości autora w Warklanach (niemieckie Warkland). Przesyłając królowi utwór, pisał Borch: *Śmiem do niniejszego listu przyłączyć polskie i francuskie, moje «Nadpisy do Sentymentalnego Ogrodu mego Warklańskiego», a jeszcze to okazać przed całym światem i sposób mój myślenia i ten wierny hołd poważania, który mi tylko w sercu moim zostaje wyrzuty dla Łaskawego i Dobroczyнного Króla, ale który nawet chcę mieć, za najmiłszą okrasę zamku mego domowego*⁵⁵. Dlatego użyty tu termin *jardin sentimental*, a zwłaszcza określenie: *ogród mego sentymentalnego warklańskiego zamku*, oznacza ogród zaplanowany (zamierzony) do realizacji⁵⁶.

Opisany w roku 1791 ogród był założeniem nieregularnym, z jeziorem, dwoma wyspami, rzeką, kanałami, lasem i gaikami. Obok pałacu na wzgórzu, znajdował się kopiec

⁵⁰ Jānis STRADIŅŠ, „Polskij estestvoispytatel’ M. Ja. Borch iz Latgalii”, [w:] *Naucznyje Sviazi Pribaltiki v XVIII-XX vekov*, Riga 1968, s. 145.

⁵¹ O przekładzie: RECKE, NAPIERSKY, op. cit., s. 220.

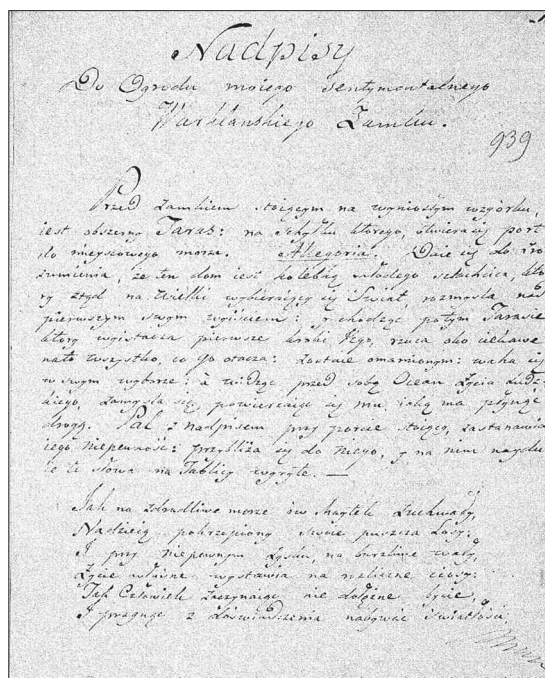
⁵² Pobyt Borch’a w Warszawie: 27 stycznia - koniec marca 1791: ZALESKI, op. cit., s. 194-195; szczegóły i cytaty pozwalają na identyfikację wersji. Lektura miała odbyć się u króla, albo w salonie Elżbiety z Szydłowskich Grabowskiej lub wojewodzianki podolskiej, Urszuli Marii z Zamoyskich Michałowej Mniszchowej. Celem mogło być zyskanie przychylności króla w zabiegach o województwo inflanckie. O moralnych aspektach pierwszych ogrodów krajobrazowych w Anglii: Timothy MOWL, *Gentlemen & Players. Gardeners of the English Landscape Garden*, London 2004, s. 23-24; Roz. „John Beale and a Puritan vision of Landscape Gardens”.

⁵³ B.Czart., rkps 722: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 919-938 wersja w języku francuskim i k. 939-953 wersja w języku polskim. Odnotowany z autopsji utwór *Promenade sentimentale au parc du château de Warklany*, to zapewne rękopis lub tytuł podany pomyłkowo: MANTEUFFEL, „Cywilizacja...”, s. 98.

⁵⁴ Format 8°, ss. 29; egz.: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, sygn. SD 4493.

⁵⁵ B.Czart., rkps 722: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 918, pisownia zmodernizowana.

⁵⁶ Od angielskiego „sentimental” (czucie, opinia, pogląd), upowszechnione przez *Podróż sentymentalną* Laurence’a Sterne’a (1768): Teresa KOSTKIEWICZOWA, „Sentymentalizm”, [w:] *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, red. ead., wyd. 2, poszerzone, poprawione, Wrocław 1991, s. 566.

29. M. J. Borch, Nadpisy do Ogrodu mojego sentymentalnego Warklańskiego Zamku, rkps, 1791, Biblioteka Czartoryskich, Kraków.

Fot. Biblioteka Czartoryskich, Kraków

widokowy ze spiralną ścieżką na wierzchołek, zwieńczony altanką z daszkiem. Bohater, wędrując napotkał kolejno: przystań u podnóża wzniesienia, morze⁵⁷ z Wyspą Rozpatrywania (w wersji francuskiej *Isle de l'Observation*). Dalej znajdowały się: Wyspa Miłości (*Isle des plaisirs*), porośnięta gęstym gajem; wzgórek z kopułą blaskiem jaskrawym jaśniejąca; fragment Kolumny Przetrąconej; gaj z układem ośmiu prostych alejek, rozchodzących się z jednego punktu⁵⁸; las z Chatą Pustelnika; Brama, prowadząca do ogrodzonego terenu upraw i łąk, ze ścieżką wężykiem idącą przy rzece; Świątynia Przyjaźni (*Temple de l'Amitié*) z Ołtarzem z figurą Przyjaźni; Świątynia Miłości Małżeńskiej (*Temple de l'Amour Conjugal*) z ołtarzem⁵⁹ oraz Przybytek Śmierci (*Séjour de la Mort*) w formie piramidy okrytej hieroglifami. U kresu wędrowki młody szlachcic napotykał zespół trzech budowli: Świątynię Wieczności (*Temple de l'éternité*), z nieociosanego kamienia, przykrytą kopułą zwieńczoną wyobrażeniem węża połykającego swój ogon⁶⁰ (w niej Ołtarz Wieczności), obok – większą Świątynię zadedykowaną *Soli et Vero Deo, Fautori Naturæ* (Bogu Jedynemu i Prawdziwemu, Opiekunowi Porządku Świata) oraz Świątynię Prawdziwej Sławy i Cnoty (*Temple de la Vertu adosse au temple de la vraie Gloire*) z kopułą zwieńczoną figurą Famy-Sławy dmącej w trąbę⁶¹, oraz z dwoma ołtarzami w narteksie: z popiersiem króla Jana III Sobieskiego i popiersiem króla Stanisława Augusta. Obok dwu ostatnich świątyń znajdował się: krużganek, na którym są wystawione Biusta Wielkich Mężów, których Polska wydała, mieszczący dwadzieścia popiersi – dziesięciu rycerzy

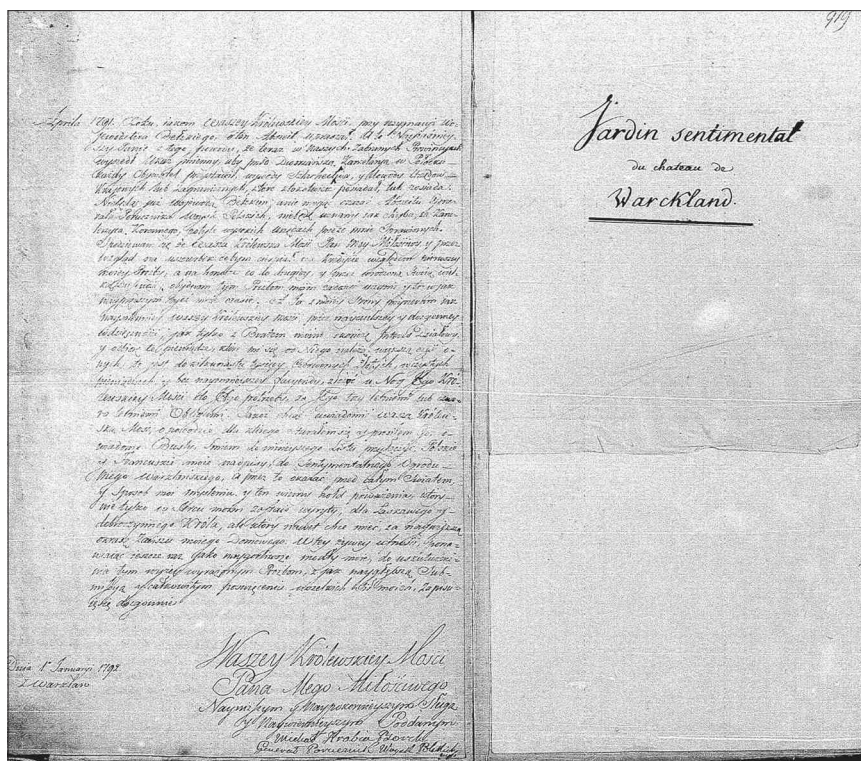
⁵⁷ Zapewne należące do M. J. Borch olbrzymie Jezioro Łubanas, zwane też *Mare Lubanicum* i Morze Łubańskie: Gustaw MANTEUFFEL, „Łubań”, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 5, Warszawa 1884, s. 770.

⁵⁸ Woryginalie: *ośm regularnych alei, z których każda na zamierzony obiekt ma wycięcie w gęstwinie*, zapewne przecięcie czterech prostych duktów wycinanych w zwierzyńcach.

⁵⁹ Woryginalie: *Dom Miłości Małżeńskiej, z ołtarzem, nad którym zawieszony jest portret koronowany przez Miłość i Małżeństwo*.

⁶⁰ Symbol nieśmiertelności (angielskie *ouroborgs*), występuje m.in. w znanym Borchowi rzymskim kościele Zakonu Kawalerów Maltańskich na Awentynie Santa Maria del Priorato (1764-1766, Giovanni Battista Piranesi): John WILTON-ELY, *Piranesi as Architect and Designer*, New York 1993, s. 100, 110.

⁶¹ W jej pobliżu: *okragławy Taras, przyozdobiony Żołnierskimi i Scjentyficznymi Trofeami*.

30. M. J. Borch,
Jardin sentimental
du château de
Warekland, 1791,
Biblioteka
Czartoryskich,
Kraków.
Fot. Biblioteka
Czartoryskich,
Kraków

(Tarnowski, Chodkiewicz, Humiecki, Zamoyski, Żółkiewski, Sieniawski, Lubomirski, Czarniecki, Potocki i Fabian Borch, gen. artylerii W.X.L.)⁶² oraz dziesięciu uczonych (Hozjusz, Kromer, Kopernik, Sarbiewski, Opaliński, Konarski, Naruszewicz, Poczobut, Borch, biskup nominat chełmski i Borch, kanclerz w. kor.)⁶³. Przed świątyniami rozpościerały się rozległe *Pola Elizejskie, przecięte Kanałami i wodami porobionymi, do przechadzki*.

Przesłany królowi utwór zawiera na tyle konkretny opis ogrodu, iż nasuwa się pytanie o jego związek z powstającym ówczesnie rzeczywistym warklańskim założeniem. Za hipotezą, że jest to na poły poetyckie przedstawienie planowanej realizacji przemawiają: wskazane podobieństwa z ukształtowaniem (zachowanym i udokumentowanym) realnego ogrodu oraz przekazy źródłowe o staraniach Michała Jana Borchy u Stanisława Augusta, by otrzymać popiersia Wielkich Polaków⁶⁴. W liście z 28 sierpnia 1791 r. prosił on króla, by zlecił malarzowi Marcellemu Bacciarellemu i rzeźbiarzowi André Le Brun⁶⁵

⁶² Hetman w. kor. Jan Tarnowski (1488-1561), hetman w. litewski Jan Karol Chodkiewicz (1560-1621), rotmistrz Wojciech Humiecki (zm. 1672), hetman w. kor. Jan Zamoyski (1542-1605), hetman w. kor. Stanisław Żółkiewski (1547-1620), hetman w. kor. Adam Mikołaj Sieniawski (ok. 1665-1726), hetman w. kor. Hieronim Lubomirski (ok. 1647-1706) lub hetman polny kor. Jerzy Sebastian Lubomirski (1616-1667), hetman polny kor. Stefan Czarniecki (1599-1665), hetman w. kor. Stanisław „Rewera” Potocki (ok. 1589-1667) i gen. artylerii W.X.L. Fabian Kazimierz Borch (zm. 1716).

⁶³ Bp Stanisław Hozjusz (1504-1579), bp Marcin Kromer (1512-1589), Mikołaj Kopernik (1473-1543), Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595-1640), pisarz Krzysztof Opaliński (1609-1655), pijar Stanisław Konarski (1700-1773), historyk Adam Naruszewicz (1733-1796), astronom Marcin Poczobut (1728-1810), Borch „nominat chełmski”, to może Fabian Borch, wojski inflancki, zm. 1712 (?) i kanclerz w. kor. Jan Jędrzej Borch, ojciec właściciela.

⁶⁴ „Króla [...] nękał prośbami o ordery i biusty wielkich Polaków”: TURKOWSKI, op. cit., s. 314.

⁶⁵ M. Bacciarellemu, jako dyrektorowi generalnemu budowli królewskich. A. Le Brun wykonał do Sali Rycerskiej Zamku Królewskiego brązowe portrety zasłużonych Polaków, ustawione w 1786, m.in.: Jana Zamoyskiego, Stefana Czarnieckiego, Adama Naruszewicza, Marcina Poczobuta i Stanisława Konarskiego.

wykonanie: 12 (*douze*) *Bustes en marbres Blanc*, każde z inskrypcją umieszczoną poniżej na złotej plakietce⁶⁶.

Zamysł wzniesienia świątyni-pomnika Wielkich Polaków, powstały w latach 1790-1791, w okresie patriotycznych uniesień Sejmu Czteroletniego i uchwalenia Konstytucji Trzeciego Maja⁶⁷, wkrótce zdezaktualizowały wydarzenia polityczne. Po upadku państwowości: „szlachta bez sprzeciwu składała hołd nowym monarchom i wiwatowała na bankietach ku czci gubernatorów cudzoziemców. Literaci drukowali na ich cześć panegyryki i ody”⁶⁸. Michał Jan Borch, który znalazł się w szczególnym położeniu, opublikował przerobioną francuską wersję rękopisu *Jardin sentimental du château de Warkland, dans La Comté de Borch, en Russie-Blanche* (Varsovie 1795), którą należy interpretować jako „polityczną aktualizację” dawniejszego utworu. W druku zmianie uległa cała końcowa partia (około jednej piątej) tekstu⁶⁹, pominięte zostały pomnik Jana III i popiersia Wielkich Polaków, a pomnik Stanisława Augusta zastąpiły pomniki rosyjskich dostojników: teścia, gubernatora George’a Browne’a i carycy Katarzyny II wraz z malowanymi portretami wielkiego księcia Pawła i jego żony, Marii Fiedorownej. Pomysł tej zamiany władców pozwala przypuszczać, że była to jedynie literacka fikcja, a rzeźby zapewne nie pojawiły się w warklańskim ogrodzie, ani w roku 1791 ani w 1795, zwłaszcza, że pracom nie sprzyjała sytuacja polityczna, a architekt Vincenzo de Mazotti zmarł.

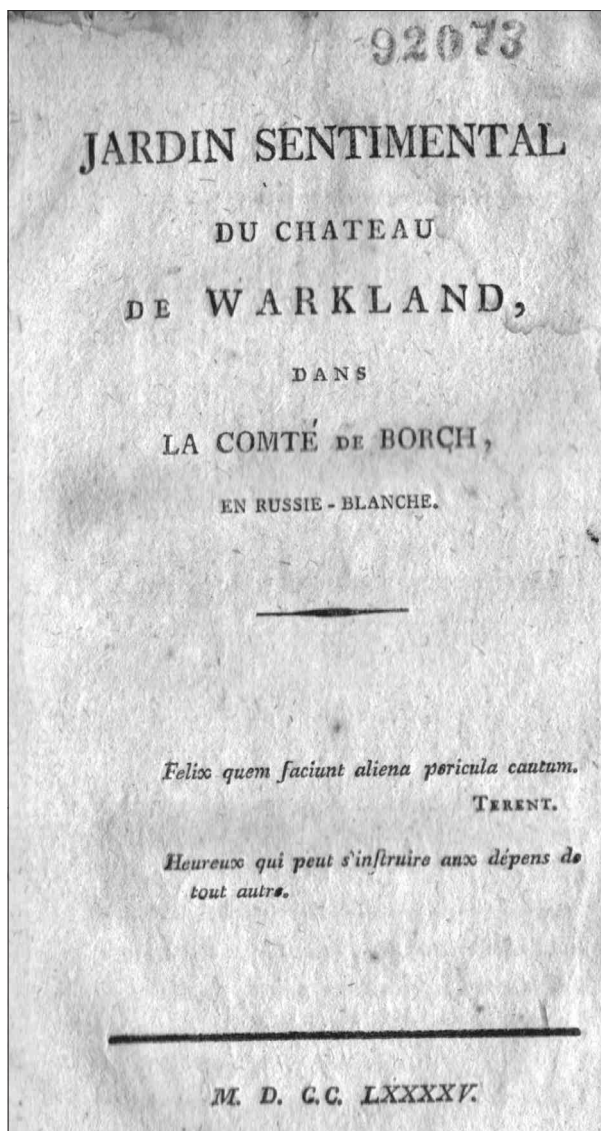
Zachowane i udokumentowane elementy ogrodu wskazują, iż opisane założenie ogrodowe zostało częściowo zrealizowane, lecz z pawilonów ogrodowych wystawiono jedynie rotundę (późniejszy spichlerz), której nie udało się zidentyfikować z żadną z opisanych świątyń oraz niewielki pawilon na planie kwadratu (późniejsza Kapliczka Jadwigi).

⁶⁶ B.Czart., rkps 722: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 902; o popiersiach też k. 916, list z 1 stycznia 1792.

⁶⁷ Borch popierał wtedy Stanisława Małachowskiego i braci Potockich: Ignacego i Stanisława Kostkę.

⁶⁸ Stefan KIENIEWICZ, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1980, s. 22.

⁶⁹ W druku z 1795: dodany wstęp *Plan de ce jardin sentimental ou préface* (s. 3-5) oraz zmieniona partia końcowa – polskiemu tekstowi (z k. 950-953) odpowiada nowa wersja francuska (s. 23-29).

31. Karta tytułowa M. J. Borch, *Jardin sentimental du château de Warkland, dans La Comté de Borch, en Russie-Blanche*, Varsovie 1795, Fot. Muzeum Literatary, Warszawa

Program pomników i dekoracji uległ z kolei redukcji i zmianie z patriotycznego na prywatnie kommemoratywny.

Geneza artystyczna – angielski ogród w Stowe i warszawskie Łazienki Królewskie

Opis ogrodu w utworze z roku 1791 jest na tyle dokładny, iż pozwala na określenie i wzajemne usytuowanie poszczególnych części kompozycyjnych założenia. Sam charakter ogrodu krajobrazowego o złożonej i zróżnicowanej strukturze wskazuje na rozwiązanie o genezie angielskiej. Występują w nim naturalne formy ukształtowania powierzchni, bez nadzwyczajnych efektów znamienych dla pierwszych warszawskich ogrodów krajobrazowych, należących głównie do francuskiego typu *jardin anglois-chinois*⁷⁰. Można by w tym upatrywać bezpośredni wpływ podróży właściciela do Anglii w roku 1790. W swym utworze Michał Jan Borch przedstawił rozległy ogród krajobrazowy o zróżnicowanej powierzchni, o pewnych cechach wcześniejszych typologicznie założeń (kopiec widokowy i skrzyżowanie czterech prostych alejek gęstego gaju). Użycie nazwy „Pola Elizejskie”⁷¹ pozwala z kolei zawęzić angielskie wzory do rozległego założenia o barokowej genezie, w którym znalazło się miejsce także na Pola Elizejskie. Takim założeniem był ogród w rezydencji Stowe (Buckinghamshire), najsławniejszy ogród krajobrazowy w Anglii, odwiedzany w XVIII w. również przez Polaków, m.in. w 1754 r. przez Stanisława Poniatowskiego przyszłego króla⁷².

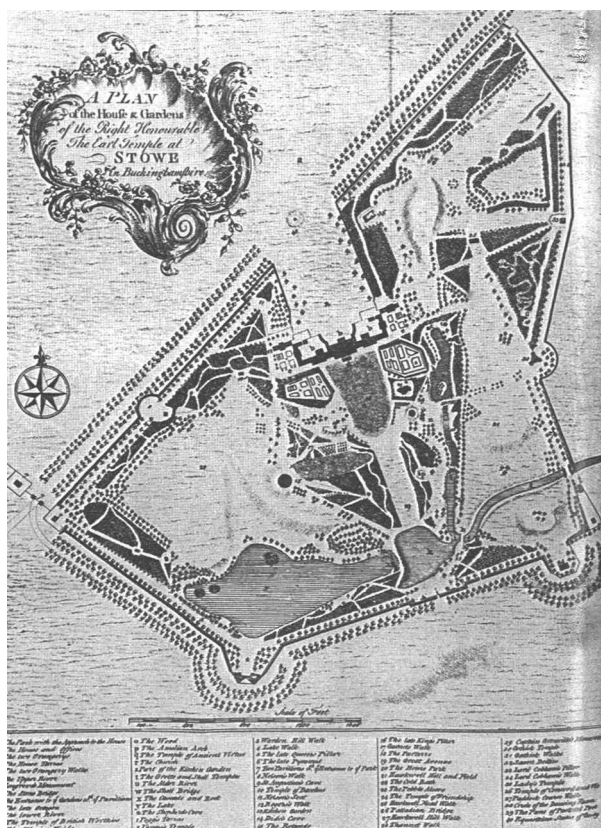
Już najogólniejsza dyspozycja warklańskiego założenia: pałac na planie wydłużonego prostokąta, zwrócony w stronę rzeki i otoczony ogrodem w kształcie trapezu przypomina Stowe (il. 32). Z kolei porównanie poematu ze Stowe pozwala na wskazanie dalszych podobieństw. Są to: znaczna ilość pawilonów-świątyń – osiem w Stowe (Temple of Concord and Victory, Fane of Pastoral Poetry, Queen’s Temple, Gothic Temple, Temple of British Worthies, Temple of Friendship, Temple of Venus i Temple of Ancient Virtue) a pięć w opisanym ogrodzie – (Świątynia Przyjaźni, Świątynia Miłości Małżeńskiej, Świątynia Wieczności, Świątynia zadedykowana Soli et Vero Deo, Fautori Naturæ oraz Świątynia Prawdziwej Sławy i Cnoty). Zaskakująca jest też identyczność lub znaczne podobieństwo niektórych pawilonów w obu ogrodach: ermitaż (w opisie Chata Pustelnika, w Stowe Hermitage), Świątynia Przyjaźni (w Stowe Temple of Friendship), Świątynia Prawdziwej Sławy i Cnoty (w Stowe Temple of Ancient Virtue), a nade wszystko pomnik bohaterów narodowych w formie eksedry z popiersiami, umiejscowionej w obu – przy pobliskich Polach Elizejskich. The Temple of British Worthies w Stowe – określona jako „a veritable Whig Panteon”⁷³, ma formę eksedry zwróconej frontem na Elysian Fields, z szesnastoma popiersiami w edikulach (il. 33). W Warklanach miał to być: *krużganek, na którym są wystawione Biusta Wielkich*

⁷⁰ Jolanta POLANOWSKA, „Ogród angielski (*English landscape garden*) w Warszawie i jej okolicach w 2. poł. XVIII w., i jego wzory”, [w:] *Kultura artystyczna Warszawy XVII-XXI w.*, red. Zbigniew MICHALCZYK i in., Warszawa 2010, s. 193-202.

⁷¹ Topos literacki obecny już u Homera i Wergiliusza; w Anglii w ogrodach w: Rousham (Oxfordshire), Claremont (Surrey) i Stowe (Buckinghamshire).

⁷² John Martin ROBINSON, *Temples of Delight. Stowe Landscape Gardens*, London 2002, tu podana dawniejsza literatura. W późniejszych pamiętnikach król określił Stowe mianem „kolebki nowego gustu”: STANISŁAW AUGUST, *Pamiętniki*, oprac. Zbigniew GÓRALSKI, Warszawa 1994, t. 1, s. 202.

⁷³ O określonym programie politycznym pawilonu, z obszernej literatury, por.: George CLARKE, „Grecian Taste and Gothic Virtue: Lord Cobham’s gardening programme and its iconography”, *Apollo*, 1973, s. 568 il. 4; ROBINSON, op. cit., s. 91. Rzeźbione popiersia bohaterów angielskich wykonali Peter Scheemakers (1691-1781) i Michael Rysbrack (1694-1770).

32. Stowe, plan ok. 1777, według druku J. Seely'a, Buckingham 1777

Mężów, których Polska wydała, również zwrócony na Pola Elizejskie. W świetle tych podobieństw w warklańskim dawnym spichlerzu można dopatrywać się ogrodowego pawilonu w typie rzymskiego Panteonu, do którego nawiązywały liczne budowle w angielskich i kontynentalnych ogrodach (m.in. w Stowe, Chiswick, Stourhead i w polskiej Dobrzycy). Ogrody w Stowe i opisany przez Borchę charakteryzuje również znaczna liczba pomników. Znamienne jest też, iż w obu znajdowała się piramida upamiętniająca zmarłego twórcę-architekta: w Stowe – Sir Johna Vanbrugh (Vanbrugh’s Pyramid⁷⁴, il. 34), a w Warklanach – Vincenza de Mazottiego. Obie były podobnie ulokowane w odległym zakątku ogrodu, na wprost fasady pałacu. Ponadto w obu ogrodach znajdował się też pomnik ulubionego psa właściciela⁷⁵. Wszystkie te podobieństwa pozwalają stwierdzić, iż koncepcja założenia została nie tylko zainspirowana wzorami angielskimi, a zwłaszcza ogrodem w Stowe, lecz była także dziełem Michała Jana Borchę. Z nim też należy wiązać inicjatywę wzniesienia i pomysły pawilonów i dekoracji ogrodowych. Natomiast udział Vincenza de Mazottiego, poza pracami melioracyjnymi i ziemnymi, polegał na projektowaniu architektury pawilonów. Borch – literat był też autorem wierszowanych pomnikowych inskrypcji, o treściach moralno kontemplacyjnych, tak ważnych w angielskich ogrodach krajobrazowych – był twórcą programu ideowego całości. Zarówno dla niego, jak i dla jego architekta, istotne były także odniesienia do Italii, której krajobraz mityczny i realny był jednym z ważnych źródeł opisanego (i planowanego) inflanckiego ogrodu, choć opisane założenie w Warklanach stanowi przykład bezpośredniej polskiej recepcji *English landscape garden* typu *Arcadian picturesque*.

⁷⁴ Znana z ryciny Jacques’a Rigaud, wykonanej 1733-1734; por. ROBINSON, op. cit., s. 74-75. Nawiązanie do rzymskiej Piramidy Cestiusza, często naśladowanej w neoklasycyżnych ogrodach.

⁷⁵ W Stowe pomnik Fido, psa Richarda Temple, 1st Viscount Cobham: ROBINSON, op. cit., s. 91.

33. Stowe, *The Temple of British Worthies i Pola Elizejskie*.
Fot. J. Polanowska, 2009 r.

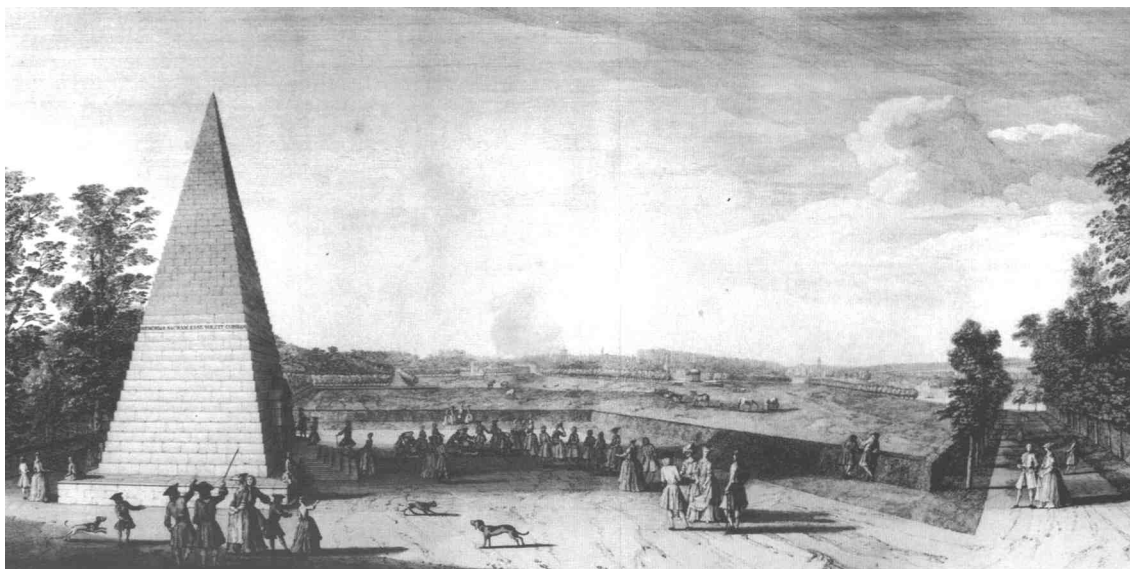
Łotewski historyk nauki Jānis Stradiņš określił warklański ogród jako założenie powstałe pod wpływem oddziaływania warszawskich ogrodów krajobrazowych (zwłaszcza Łazienek Królewskich i podłowickiej Arkadii)⁷⁶, które, na fali panującej wśród arystokracji mody na *English landscape gardens* powstawały od lat 70. XVIII w. Teorię i wskazówki przydatne przy ich zakładaniu opracował August Fryderyk Moszyński w tekście ofiarowanym królowi Stanisławowi Augustowi w roku 1774, *Essay sur le Jardinage Anglois* (oparty na dziele Thomasa Whatley'a *Observations on Modern Gardening*, z 1770, poznanym za francuskim przekładem pióra François de Paule Latapie *L'art de former les Jardins Modernes, ou l'art des Jardins Anglois*, Paris 1771)⁷⁷. W zaprezentowanym przez Augusta Moszyńskiego wzorowym ogrodzie angielskim znalazły się także elementy, które kilkanaście lat później pojawiły się w opisanym przez Michała Jana Borchę ogrodzie warklańskim. Moszyński proponował stworzenie m.in. Elizjum Wielkich Ludzi (zwane też Polami Elizejskimi) jako polany otoczonej niszami wyciętymi w gęstwinie drzew, mieszczącymi popiersia na postumentach⁷⁸. Po środku polanki miały znajdować się pomnik Stanisława Augusta (pełnfiguralna grupa rzeźbiarska z postacią króla i alegoriami Cnót i Zawiści) oraz Pomnik Przyjaźni (blok kamienny z inskrypcją). Poza Polami Elizejskimi – proponowany przezeń Obelisk Jana Sobieskiego⁷⁹. Tekst ten był zapewne jednym ze źródeł koncepcji Panteonu przy Polach Elizejskich w opisie ogrodu warklańskiego.

⁷⁶ STRADINS, „Michał...”, s. 494; STRADIŅŠ, „M. Ja. Borch...”, s. 136. W Arkadii koło Łowicza prace ziemne od 1777: Włodzimierz PIWKOWSKI, *Arkadia Heleny Radziwiłłowej. Studium historyczne*, Warszawa 1998, s. 38-39.

⁷⁷ B.Czart., rkps MNK 118: August Fryderyk MOSZYŃSKI, *Essay sur le Jardinage Anglois. Varsovie M.DCCC.LXXIV*, rkps k. 1-118; pierwodruk i przekład [w:] Agnieszka MORAWIŃSKA, „*Rozprawa o ogrodnictwie angielskim, 1774*”, Warszawa 1977.

⁷⁸ MOSZYŃSKI, *Essay...*, rkps, k. 94, druk [w:] MORAWIŃSKA, op. cit., s. 112.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 113.

34. Stowe, *The Vanbrugh's Pyramid*, rycina Jacques'a Rigaud, 1733-1734

Dalsze przykłady zaskakujących zbieżności formalnych i ideowych można wskazać wśród dzieł sztuki powstających w kręgu mecenatu króla Stanisława Augusta, a zwłaszcza wśród obiektów wiążących się z Łazienkami Królewskimi, gdzie jak wiadomo Michał Jan Borch bywał, m.in. w czerwcu 1783 r.⁸⁰, w czasie kiedy zaczynała powstawać rezydencja w Warklanach. Oba założenia Łazienki i Warklany były też podobnie zlokalizowane na terenach dawnych zwierzyńców, w okolicach o bogatej sieci wodnej, a umiejscowienie opisanego warklańskiego zamku na wyniosłym wzgórzu, z obszernym tarasem przypomina Zamek Ujazdowski. Również w związku z letnią rezydencją w Łazienkach powstał zamysł wystawienia pomnika króla Jana III i pomnika Stanisława Augusta. Architekt Jan Chrystian Kamzetter w projekcie podmurowania elewacji ogrodowej Belwederu (1779), umieścił trzy arkady, a w skrajnych z nich posągi Jana III i Stanisława Augusta⁸¹. Pomysł ozdobienia Łazienek pomnikiem Jana Sobieskiego powracał w zamyśle króla kilkakrotnie, m.in. na rysunku Kamzettera z monumentem ulokowanym na wyspie, w nawiązaniu do pomnika króla Edwarda I w Stowe⁸², lecz został zrealizowany jako posąg konny ustawiony na moście przy drodze Agrikoli (Franciszek Pinck, 1787-1788, uroczyste odsłonięty 14 września 1788). Również pomniki sławnych twórców zrealizowane w dekoracji łazienkowskiego Amfiteatru (Teatr na Wyspie z szesnastoma posągami dramaturgów, wśród nich Stanisława Trembeckiego i Juliana Ursyna Niemcewicza; Tommaso Righi, według projektów André Jean'a Le Bruna, ustawione 1793), były przewidziane także w opisanym warklańskim ogrodzie.

Wreszcie warklańska *Świątynia Prawdziwej Sławy i Cnoty, poświęcona Wielkim Mężom, których Polska wydała*, z rzeźbionymi popiersiami wodzów i pisarzy, była zapewne inspirowana galerią portretów zasłużonych Polaków z Sali Rycerskiej Zamku Królewskiego (rzeźby André Jean'a Le Bruna, modele 1781-1783, ustawione listopad 1786⁸³

⁸⁰ B.Czart., rkps 655: *Ad Stanislaum Augustum* [...], k. 396-397, list z 17 czerwca 1783.

⁸¹ Marek KWIATKOWSKI, *Stanisław August król architekt*, Warszawa 1983, s. 122.

⁸² *Ibid.*, s. 217.

⁸³ Andrzej ROTTERMUND, *Zamek Warszawski w epoce Oświecenia. Rezydencja monarsza, funkcje i treści*, Warszawa 1989, s. 105-144.

35. Warklany, pałac, Widok górski, malowidło ścienne, ok. 1806 (?).
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

36. Warklany, pałac, Widok górski, malowidło ścienne, ok. 1806 (?).
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

oraz płótna pędzla Marcella Bacciarellego, 1781-1786). Te wskazane zdumiewające zbieżności, wręcz zapożyczenia, formalne i ideowe świadczą o orientacji Michała Jana Borchy w sztuce powstającej w kręgu mecenatu króla Stanisława Augusta.

Program ideowy

Założenie w Warklanach zostało opisane jako planowana trasa wędrówki młodego szlachcica (w domyśle – potomka fundatora) mieszkańca pałacu, której program stanowi dopełniający kontekst całej rezydencji⁸⁴. Pałac – jedną z pierwszych neoklasycychnych budowli Łatgalii i całej Łotwy cechuje rozczłonkowana bryła: dwukondygnacyjny korpus główny (z trójosiowym pseudoryzalitem w wyższej części środkowej) o parterowych łącznikach z piętrowymi skrzydłami⁸⁵. Dekorację stanowi fryz zawierający inskrypcję z para-

⁸⁴ Borch rozpoczyna *Nadpisy do ogrodu ...* wzmianką o zamkowym tarasie, *który wystacza* [czyli – formuje, JP] *pierwsze kroki* młodego szlachcica (por. ANEKS I, k. 1). Zamek (tu: taras jako *pars pro toto* zamku) kształtuje pierwsze kroki bohatera, wyruszającego na *Ocean Życia Ludzkiego*.

⁸⁵ ZILGAVIS, op. cit., s. 172; DRIŃKE, op. cit., s. 34 i 37; AFTANAZY, op. cit., s. 345-349. Fasada południowa: środkowy ryzalit (trójkondygnacyjny z trójosiowym portykiem kolumnowym w wielkim porządku) ujęty skrzydłami poprzecznymi; widok przed przebudową: Napoleon Orda, *Warklany, Pałac Sanguszków dawniej Borchów, widok elewacji*

37. Warklany, pałac, Widok górski, malowidło ściennie, ok. 1806 (?).
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

38. Warklany, pałac, Widok górski, malowidło ściennie, ok. 1806 (?).
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

frazą słów z listu Cycerona: VIRTUTE DUCE – DEO FAVENTE – COMITE FORTUNA (Za przewodnictwem cnoty – Przy wsparciu Boga – Z pomocą losu)⁸⁶. Wysokie, prostokątne okna parteru wskazują na pomieszczenia reprezentacyjne, a małe, kwadratowe na mieszkania na piętrze.

Z pierwotnego wyposażenia pałacu pozostały fragmenty balustrady schodów i niewielkie partie polichromii odsłonięte podczas prac restauratorskich⁸⁷. W sali parteru zachował się zespół czterech supraport, w ramach *en grisaille* (il. 35-38). Przedstawiają one górski krajobraz z miasteczkiem nad jeziorem otoczonym wysokimi górami. Podobieństwo motywów topograficznych pozwala widzieć w nim cykl odmiennych i różniących się sztafażem ujęć tej samej okolicy: *Widok z pasterzem ze stadem*, *Widok z jaskini górskiej*,

ogrodowej, rysunek, ołówek, dat.: „11 Czerwca Warklany 1875”: KUCIELSKA, TOBIASZOWA, op. cit., s. 196; IS PAN, ZFRP: fotografie sprzed 1914; Latvijas Valsts Kultūras Piemineklu Inspekcija, Dokumentācijas Centrs (Inspektorat Ochrony Zabytków Kultury Łotwy), Ryga: dokumentacja nr 190, *Varaklānu muiža*.

⁸⁶ Fragment „virtute duce, comite fortuna” z listu do Planco, [w:] *M. Tulli Ciceronis Epistularum ad Familiares Liber Decimus*, X, 3. (Księga X, nr 3), w polskim przekładzie Erazma Rykaczewskiego: „Za przewodnictwem cnoty, w towarzystwie Fortuny”, [w:] *Listów Marka Tuliusza Cycerona ksiąg ośmiorn*, przełożył E. Rykaczewski, t. 2, Poznań 1873, s. 569; por. wyd.: CICERO, *The letters to his Friends with English Translation by W. Glynn Williams*, Cambridge, Mass.-London 1952, t. 2, s. 297 (Loeb Classical Library).

⁸⁷ DRIŃE, op. cit., s. 37. Fotografie na stronie: http://www.pilis.lv/tulk/view.php?id=83&prop_id=211

39. Warklany, pałac, malowidło ściennie, przed 1811.
Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

z odpoczywającymi turystami oraz *Widok wodospadu z sześcioma osobami* i *Widok z dwoma pasterzami na pierwszym planie*. Charakterystyczna topografia krajobrazu alpejskiego oraz znamienne budowle miasteczka (m.in. średniowieczny zamek z okrągłymi wieżami) pozwalają na hipotetyczne rozpoznanie miejscowości, jako Como nad jeziorem tej nazwy w Lombardii. Okolica ta była zapewne znana Michałowi Janowi Borchowi, który publikował swe prace w pobliskim Mediolanie⁸⁸. Konkretność przedstawionej topografii sugeruje, iż malowidła zostały wykonane według przywiezionych wzorów, nie znamy jednak ich twórcy⁸⁹. Znacznie skromniejsze fragmenty malowideł, odkryte na piętrze warklańskiego pałacu⁹⁰ (il. 39-40) są dziełem zapewne miejscowego malarza-rzemieślnika. W pałacu istniał też zbiór portretów rodzinnych, według relacji Gustawa Manteuffla: „Jadalną komnatę dotąd wzbogaca szereg ciekawych w swoim rodzaju portretów rodzinnych, pod którymi świecą żółtą farbą kreślone genealogiczno-heraldyczne pochwały przodków. Chwalcy, którzy je przy końcu zeszłego stulecia improwizowali, tak byli niezręczni, że ostatni potomek tej gałęzi Borchów, odznaczający się prawością i inteligencją, nie tylko zwykł był na nie spoglądać z uśmiechem pełnym niedowierzania, ale nadto zwracał uwagę patrzących na wszystkie mieszczące się w nich anachronizmy”⁹¹. Talent literacki Michała Jana Borchy i charakter jego wyobraźni twórczej, łączącej myślenie obrazowe i myślenie literackie, pozwala w nim to upatrywać autora owych panegirycznych podpisów⁹². W pałacu znajdowały się ponadto: zbiór rycin⁹³, biblioteka z księgozbiorem zaopa-

⁸⁸ Może wybór tematu wiązał się z tradycją położonej tu Villi Paola Giovia – prawzoru nowożytnej rezydencji jako muzeum: Julius von SCHLOSSER, *La letteratura artistica. Manuale delle fonti della storia dell'arte moderna*, Firenze-Wien 1956, s. 195-196.

⁸⁹ Mimo braku źródeł miejscowa tradycja czasem wiąże je z Vincenzem de Mazottim.

⁹⁰ M.in. podstropowy fryz z meandrem, ujętym pasem guzów, i z profilowymi portretami typu *vir illustri, en grisaille* z partiami zgaszonego różu w tondach podwieszonych na kokardach; kontynuowany w partiach nadokiennych; ślady malowideł w glicach okiennych. Odkryto też słabo widoczne partie kompozycji z antykizującymi motywami: ołtarz, kolumny, motywy florystyczne i sylwetki dwóch postaci (il. 40).

⁹¹ MANTEUFFEL, „Inflanty...”, s. 143. Portrety w 1870 (?) wywiezione do Małnowa; może z tym podziałem wyposażenia pałacu związane spisy: Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa (dalej: AGAD), zespół *Archiwum Dóbr Warklany*, rkps 9: inwentarz z 1869, k. 168-169: poz. 550-575, spis obrazów; rkps 10: inwentarz wyposażenia dworu z 1878 r., k. 39 n., obrazy.

⁹² B.Czart., rkps 696: *Ad Stanislaum Augustum Regem* [...], k. 108, list z 18 listopada 1784: o przemalowywaniu portretu ojca, J. J. Borchy: „w tej Sali gdzie obrazy przodków moich konserwuję” i o zmianie podpisów.

⁹³ Edward CHWALEWIK, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, muzea i inne zbiory przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Kraków 1927, s. 270.

40. Warklany, pałac, malowidło ściennie, przed 1811. Fot. Instytut Sztuki Łotewskiej Akademii Nauk

trzonym pięknym ekslibrisem, rytowanym przez berlińskiego artystę J. S. L. Halle⁹⁴ (il. 41-42) oraz archiwum rodzinne⁹⁵. W tekście testamentu Michała Jana Borcha, spisanego po polsku, wyczuwa się jego pojmowanie warklańskiego pałacu nie tylko jako gniazda rodowego, ale także jako ośrodka naukowego, ze zgromadzonymi zbiorami naukowymi: przyrodniczymi – Gabinetem Naturalnym⁹⁶ i Gabinetem Fizycznym (instrumenty i przyrządy naukowe?)⁹⁷ oraz księgozbiorem naukowym⁹⁸. Czytamy tu, że biblioteka oraz „gabinety naturalny i fizyczny, klejnoty nieoprawne, które do gabinetu naturalnego należeć mają [...] nie podpadają pod żaden dział: ale należeć będą wspólnie do wszystkich moich Potomków Płci męskiej”⁹⁹. Z czasem koncepcja ta, zdezaktualizowała się i w pokoleniu wnuków w wyniku działów rodzinnych, pałac w Warklanach był już pozbawiany kolejnych części swoich zbiorów¹⁰⁰.

⁹⁴ W dwu wariantach: prosty, jedynie, z herbem Trzy Kawki, sygn.: *S. Halle fc.*, i rozbudowana kompozycja, z napisem: EX BIBLIOTHECA WARCLANENSI COMIT[is] DE BORCH LUBESCHITZ, PALAT[ini] BELC[eisis] LOC[um] TEN[en]T[is] COPI[arum] POLON[iae] EQUI[lae] ALB[ae] S[anc]Ti STAN[islaw] LEON[is] AUR[ei] ET JOHAN[nis] MELIT[eisis], sygn.: *S. Halle fc: Berol: 1790*: Wiktor WITTYG, *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1903, s. 22-23; szczegółowy opis drugiego herbu: Seweryn URUSKI, *Rodzina, herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904, s. 316-317; por.: Pēteris SAVICKIS, „Grāfa Mihaela Borha ģerbonis”, [w:] *Varakļāni un varakļānieši...*, s. 190-192.

⁹⁵ Przypadło córce, Marii, Stanisławowej Plater-Zyberk, rewindykowane z Rosji, po 1918 ofiarowane Bibliotece Ossolineum we Lwowie: Tadeusz LUTMAN, „Archiwum Borchów z Warklan”, *Archeion*, 6-7, 1930, s. 64-66; obecnie w: LBN, Oddział Rękopisów, *Archiwum Borchov* (Fond nr 13), rkps 1-165.

⁹⁶ Zawierał kolekcję zgromadzonych przezeń minerałów sycylijskich, opisaną w *Lythologie Sicilienne...*: Zbigniew WÓJCIK, „Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na rozwój geologii w Polsce w drugiej połowie XVIII w.”, [w:] *Prace Muzeum Ziemi*, (Warszawa), 23, 1975, s. 101.

⁹⁷ Por. ANEKS II. Gabinety w 1870 przekazane do Kurlandzkiego Muzeum Regionalnego w Mitawie.

⁹⁸ W 1868 część, z wyposażeniem i meblami intarsjowanymi rzadkimi minerałami, przeniesiona do Mariensee, rezydencji syna, Józefa; później zniszczona, rozprzedana, nieliczne tomy w Bibliotece Miejskiej w Rzeżycy: STRADINS, „Michał...”, s. 498.

⁹⁹ LUAB, sygn. MS. 1157, por. ANEKS II; STRADINS, „Michał...”, s. 494 mylna data spisania testamentu.

¹⁰⁰ AFTANAZY, op. cit., t. 3, s. 347-348.

Opisany w roku 1791, program założenia ogrodowego ze „scenariuszem” wędrowni, stanowił ogniwo swobodnego „dydaktycznego programu” całego zespołu pałacowego. Michał Jan Borch nie przekształcił regularnego ogrodu przy rodzinnym pałacu w Warszawie¹⁰¹, lecz dopiero w olbrzymich inflanckich włościach rodowych zaprojektował założenie o nowych formach i programie zaadresowanym głównie do przyszłych dziedziców swych dóbr. Zerwał tutaj z barokowym rozumieniem kompozycji przestrzennej podporządkowanej architekturze i ogród potraktował jako człon równie ważny jak pałac. Warklańskie założenie to struktura spójna funkcjonalnie i ideowo, w której podobnie jak podpisy pod portretami przodków mówiące o przeszłości rodu, wierszowane teksty na pomnikach ogrodowych były zaadresowane do młodego potomka Borchy i miały odnosić się do przyszłości. Były one zbiorem pouczeń, rodzajem testamentu ideowego. Wprowadzała weń już inskrypcja z pałacowej fasady. Cztery słowa Cyncerona bowiem odsyłały do przesłania całego kontekstu listu Rzymianina do młodego konsula Planca, zawierającego wskazówki odnoszące się do etosu życia prywatnego i służby publicznej¹⁰², a które współbrzmiały z całym programem ideowym warklańskiego założenia pałacowo-ogrodowego.

Opisany przez Borchę ogród, przeznaczony do odbycia wędrowni między pawilonami i pomnikami ozdobionymi rzeźbami i obrazami, zaopatrzonymi w długie inskrypcje, wyrażał bogate treści za pomocą najogólniejszych symboli jako prawdziwie *jardin moral et emblematique*. W początkowej części wędrowni w ogrodzie – określonym jako *ocean Życia Ludzkiego* – dominowały wskazówki dydaktyczno-moralne (m.in. pochwała roztropności, stoicyzmu i miłości małżeńskiej), w partii drugiej, natomiast – przekazy o wymowie patriotyczno-historiozoficznej. Układ treści był na tyle ogólny, iż sugestia, że opis ogrodu zawiera odniesienia do obrządków wolnomularskich, wydaje się być nadinterpretacją¹⁰³. Druga warstwa ideowa stanowiła wyraz polskiego patriotyzmu, którego elementem było podkreślenie zasług członków rodu Borchów.

Geneza programu ideowego

Nadpisy do Ogrodu mojego sentymentalnego... należą do gatunku poematu ogrodowego¹⁰⁴, który ukazuje człowieka w jego związkach z naturą, gatunku, łączącego aspekt etyczny i estetyczny. Sam koncept wędrowni po szczegółowo wyobrażonym ogrodzie ma tradycję, sięgającą *Hypnerotomachia Poliphili* Francesca Colonna (1467, druk 1499), dzieła, które począwszy od renesansu oddziaływało na zakładane ogrody. W nim to w konwencji

¹⁰¹ Jednoosiowy, dwudzielny, salon o bogatym układzie parterów, za nim gabinety lub boskiety, z chodnikami po bokach, w zakończeniu półkolista budowla, repr.: Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów*, wyd. 2, t. 1, Warszawa 2007, s. 448, jako ogród pałacu Riaucoura; UGNIEWSKI, op. cit., s. 23: za życia ojca, Jana Borchy, „z okazami flory rodzimej i klasycznymi posągami”. Zachowana Altana: *Katalog pomiarów zabytków architektury* [...], red. Maria CHARYTAŃSKA, Przemysław MALISZEWSKI, Warszawa 1967, s. 542.

¹⁰² „Za przewodnictwem cnoty i w towarzystwie Fortuny, młodym jeszcze będąc, osiągnąłeś najwyższe szczyble honoru, a zazdrość wielu przeciwników pracą i rozumem pokonałeś. Jeśli usłuchasz człowieka szczerze cię kochającego, i nad którego nie masz dawniejszego przyjaciela, na utrzymaniu tylko Rzeczypospolitej dalsze swe wyniesienie ugruntować możesz”, [w:] *Listów Marka...*, s. 568.

¹⁰³ Sugestia w: Inessa SWIRIDA, „W poszukiwaniu ukrytych znaczeń. Park naturalny XVIII stulecia a wolnomularstwo”, *Ars Regia* (Warszawa), 2, 1993, s. 5, przyp. 49.

¹⁰⁴ Jest prozaicznym odpowiednikiem poematu ogrodowego, jako poematu opisowego, gatunku, w którym: „Estetyczne walory piękna nie stanowią bowiem przedmiotu odrębnej refleksji, lecz wchodzą w ścisły związek z filozofią oraz etyką tych poematów, zatem bardziej wszechstronną i uniwersalną wizją świata”: Alina WITKOWSKA, „Poemat opisowy”, [w:] *Słownik literatury...*, s. 414.

41. J. S. Halle, exlibris M. J. Borcha, 1790. Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka, Ryga

alegorycznej opowieści o wędrowce bohatera w poszukiwaniach ukochanej Polii, przedstawiona jest wizja antycznej architektury, rzeźb i ogrodów¹⁰⁵. Opisany ogród warklański przedstawia założenie określane jako ogród literacki (*Literary Garden*)¹⁰⁶. Pierwotny tytuł utworu *Jardin moral et emblematique* sięgał do wspomnianej angielskiej tradycji purytańskiej moralnych treści ogrodu krajobrazowego, i do jeszcze dawniejszego, popularnego od renesansu, antycznego wzoru – *Tabula Cebetis* (utworu moralisty greckiego Cebes)

¹⁰⁵ Alegoryczna opowieść w tradycji *Roman de la Rose*, a według Juliusa von Schlossera, utwór ten to „romanticised commentary on Vitruvius”: Hanno-Walter KRUFFT, *A history of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, London 1994, s. 61; SCHLOSSER, op. cit., s. 136-138.

¹⁰⁶ Luca IMPELLUSO, *Gardens in Art*, Los Angeles 2007, s. 363-365.

z Teb), obrazującego drogę ludzkiego życia¹⁰⁷. Najogólniejszy schemat wędrówki w utworze Borchy jest podobny do ukazanego w *Tabula Cebetis*, natomiast różni go wprowadzenie przez Inflantczyka treści patriotycznych oraz położenie silniejszego akcentu na ogrodowe pawilony i pomniki, ukazane z erudycją znawcy sztuki. W tym świetle, opisany ogród warklański był ogrodem alegorycznym, a podane długie teksty zapewne należy uważać jedynie za dopowiedzenie treści, sygnalizowanych w krótkich inskrypcjach (nb. zapisanych majuskułą) na planowanych pawilonach i pomnikach.

Zrealizowany ogród warklański, jeden z bardziej interesujących na Łotwie¹⁰⁸, był zatem połączeniem formuły *English landscape garden* typu *Arcadian picturesque garden* i kultu Wielkich Polaków z programem dydaktycznym, dopełniającym treści dekoracji wnętrza pałacu. Rezydencję możnego właściciela, o wysokiej kulturze umysłowej, miłośnika nauk przyrodniczych i sztuki, artysty amatora, a zarazem literata charakteryzowała spoistość funkcji, formy i treści, swobodne i nowatorskie wykorzystanie środków sztuki ogrodowej, literatury, poezji, rzeźby i malarstwa. Z kolei opisany ogród w Warklanach zawiera zapewne najbardziej rozbudowany program patriotyczny w dekoracji ogrodowej w I Rzeczypospolitej, wyprzedzający koncepcję Świątyni Pamięci, zrealizowaną jako Świątynia Sybilli w Puławach (1798-1801)¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Popularny zwłaszcza w Niemczech; polski przekład Andrzeja Chrzastowskiego (?), wydany u Macieja Wierzbiety, Kraków 1581, dobrze znany w Polsce, m.in. inspirował malowidło Hansa Dürera w Sali Poselskiej na Wawelu (1532): Tadeusz SINKO, „Motywy platońskie w «Obrazie życia ludzkiego» tzw. Cebesa”, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 52, 1951 nr 3, s. 159-162. Za tę wskazówkę dziękuję Panu Profesorowi Stanisławowi Mossakowskiemu.

¹⁰⁸ Jedyne na Łotwie symetryczne założenie ogrodowe, otoczone szeroką trójpasmową drogą: VNM, *Park*, op. cit. Brak danych o oddziaływaniu ogrodu na Łotwie. Natomiast Kaplicę Św. Wiktora naśladowano w Prelach w 1817 i w Jaundomie: Jarosław SOZAŃSKI, „Polska architektura i sztuka sakralna na ziemiach łotewskich”, [w:] *Kultura polska na Łotwie...*, s. 94.

¹⁰⁹ Osobną kwestią, którą tu można jedynie zasygnalizować, jest warklańskie „muzeum naturalistyczne” wzorowane na poznanych włoskich zbiorach przyrodniczych: BIELIŃSKI, op. cit., s. 47; por. Krzysztof POMIAN, *Zbieracze i osobliwości, Paryż – Wenecja XVI- XVIII wiek*, przekład Andrzej Pieńkos, Lublin 2001.

ANEKS I:

Michał Jan Borch, *Nadpisy Do Ogrodu mojego sentymentalnego Warklańskiego Zamku, Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkps 722: Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum archetypae commentariis responsorum Regis illustratae, 1781-1792, rękopis o podwójnej paginacji: autorskiej (k. 1-15) i w ramach zespołu (k. 939-953)*¹¹⁰.

[k. 1 = k. 939]

*Nadpisy
Do Ogrodu mojego sentymentalnego
Warklańskiego Zamku,*

Przed Zamkiem stojącym na wyniosłym wzgórku, jest obszerny Taras: na schyłku którego, otwiera się port do miejscowego morza. *Allegoria*. Daje się do Zrozumienia, że ten dom jest kolebką młodego szlachcica, który ztąd na Wielki wybierający się Świat, rozmyśla nad pierwszym swym wyjściem: i chodząc po tym Tarasie, który wystacza¹¹¹ pierwsze kroki Jego, rzuca oko ciekawe nato wszystko, co Go otacza: zostaje omamionym: waha się w swym wyborze: a widząc przed sobą Ocean Życia Ludzkiego, zamyśla się, powierzając się mu, jaką ma płynąć drogą. Pal z nadpisem przy porcie stojący, zastanawia jego niepewność: przybliża się do niego, i na nim najduje¹¹² te słowa na Tablicy wyrte. –

Jak na zdradliwe morze ów Majtek Zuchwały,
Nadzieją pokrzepiony swoje puszcza Losy;
I przy niepewnym Zysku, na burzliwe wody,
Życie własne wystawia na rozliczne ciosy:
Jak Człowiek zaczynając niedołęzne bycie,
I pragnąc z doświadczenia nabywać światłości;
W tym Świecie, jak na morzu, wydaje sownie

[k. 2 = k. 940] Niewinność, i majątek, pod Zamachy złości:
Ty, który bez Ustrachu¹¹³ chcesz zacząć tę podróż,
Jeśli Cię Rozum, Szczęście nie będą kierować,
Miej cnotę za prawidło, z toru jej nie oddróż¹¹⁴.
A doświadczysz, że Nieba będą Cię ratować.

Żywo tknięty młodzieniec tą przestrogą, wstrzymuje swój odjazd: i by się Lepiej wywie-
dział o drogach, które Mu się przed oczyma snują, wstępuje na pagórek bliski, przez most

¹¹⁰ Komentarz edytorski. Niniejsza edycja tekstu w języku polskim stanowi pierwodruk, o charakterze dokumentacyjnym (zblizonym do typu A, wg *Zasad wydawania tekstów staropolskich*, red. Maria Renata MAYENOWA, Wrocław 1955; stosowanych i przy wydawaniu tekstów późniejszych). Tekst został zmodernizowany w zakresie pisowni (zmieniono: -i, -y pisane w funkcji j; - końcówki narzędnika przymiotników i zaimków -em, -emi na -ym, -im; samogłoski pochylone à, è – na a, e; zlikwidowano podwojone litery). Zachowano: interpunkcję, pisownię wielkich liter, układ wersów (w partiach wierszem) oraz wyróżnienia i podkreślenia. Zachowano i objaśniono w przypisach osobliwości leksykalne oryginału, głównie za: Bogumił LINDE, *Słownik języka polskiego*. Przedruk faks. oryg., wyd. 2. popr. i pomnożone, (Lwów 1854-1860), t. 1-6, Warszawa 1995; w pozostałych wypadkach podano inny słownik.

¹¹¹ W y i s t a c z a – od „wyścić”, obrócić w istotę; „istoczyć” – tworzyć, formować, istotę dawać.

¹¹² N a j d u j e – od „należeć” – znajdować.

¹¹³ U s t r a s z y ć – forma dokonana od „straszyć”.

¹¹⁴ O d d r o ż y ć – od drogi odprowadzić.

złączony z Łądem: i tam znajduje Wywyższenie w formie Ślimaka toczące się¹¹⁵, i Kwiatami opasane. Przybywszy do wierzchołku, gdzie jest Altanka z daszkiem, na postumencie tam najdzie te Wiersze –

Ostrow Rozpatrywania¹¹⁶.

O! jak szczęśliwy jest ten, który na widoku
Mając Życia Ludzkiego Losy tak odmienne,
Nim sobie stan obierze, może mieć na oku
I pożytki, i straty każdego codzienne!
Nie rozumiej Człowiecze by wszystko szkodliwe
Na złe Nam przedstawiało ponęty Zdradliwe:
Wszystko, nawet i chucie są od Boga dane
Dla zapewnienia szczęścia Narodu Ludzkiego:
Ale nie są Zdatności wszystkich porównane,
By sobie wybrał każdy, co Mu jest Lepszego
Przeto nie narzekając na rękę Tworzącą,

[k. 3= k. 941] Że wszystko na tym świecie jest na naszą zgubę,
Nim sobie stan obierzesz, zważaj na chwiejącą
W tobie siłę, nie owszem nato, co Ci lube.

Mało ruszony tą nauką i dogadzając chuci wrzącej wieku młody ten szlachcic pcha swą Łódź ku Wyspie Miłości: której otaczająca woda omamianym widokiem, i odbiciem powiększa, i w dwójnasób okazuje mu szacowniejsze to miłe wyobrażenie. Jest to Wyspa Łatwego przystępu, okryta gajem gęstym, tajemnicy sprzyjającym: Wonność rokoszna napęlnia to miejsce, wszędzie Róża z Bobkiem¹¹⁷ łącząc się, urządza skrycia tajemne: wszędzie mura-wa miękka, szmelcem¹¹⁸ kwiatków ozdobiona, zachęca do spoczynku, i wzbudza do lubieżności. Zmysły młodego Podróżnego mile ujęte, w niejakiś odmęt go wprawiają: postępuje ścieżką Różami, i Konwalią sianą, w których się miłośnie wpląta Reseda, i aromatyczna Wanilia. Przybywa w tym do Wystawy¹¹⁹ na kształt Posągu, z Kapryfolium plecionego¹²⁰: i w pośród¹²¹ Koszyka Kwiaty pełnego, znajduje miłość Bożka tego miejsca, który do niego się uśmiecha. Młody czuje w sobie wszelką zdatność do wykonania miłych wzbudzeń: Lecz gdy się do tego przysposabia, widzi z pod tego koszyka wychodzącego Węża, który przeciw Niemu jadowite swoje obraca żądło. Ten niespodziany Widok przerywa słodkie uczucia, i odmęt¹²²: wznasza Młodzieniec swe oczy, i postrzega pomiędzy wielu miłosnych Cyfer i misterych wyobrażeń pismo, w którym czyta te słowa. –

¹¹⁵ Kopiec widokowy o spiralnie ukształtowanej ścieżce; „linie ślimakowe” – *spirales*; „toczyć” – toczyć co, kształtować.

¹¹⁶ *Ostrow Rozpatrywania* – Wyspa Rozważań; por. *Isle de l’Observation* w tekście francuskim: [M. J. BORCH], *Jardin sentimental du château de Warkland ...*, Varsovie 1795, s. 8.

¹¹⁷ *Bobek* – wawrzyn, laur.

¹¹⁸ *Szmelc* – koloryt: Jan KARŁOWICZ, Adam KRYŃSKI, Władysław NIEDŹWIECKI, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900-1927, t. 6, s. 638. LINDE, op. cit., t. 5, s. 598: cytat: „Łąkę strumień opasował, A kwiat różny w szmelc malował”.

¹¹⁹ *Wystawa* – to co wystawiono.

¹²⁰ *Wystawa na kształt Posągu, z Kapryfolium plecionego* – „postać” (rzeźba) ogrodowa, uformowana z wici kapryfolium.

¹²¹ *Pośród* – w środku czegoś.

¹²² *Odmęt* – zamęt.

Szukasz li Lubyh roskosz nader miłe ślady?
 Bierz swawolne miłostki za wodza podróży:
 A pod tym miłym hasłem przyjemnych biesiady

[k. 4 = k. 942] Zabaw, słodkiego życia droga się otworzy.
 Ale pośród tych kwieci, które trop twój wieńczą,
 Strzeż się jadu gadziny pod Różami skrytej,
 By pamiątki przechoże¹²³, które przyszłość ujrzą,
 Nie były wiecznym żalem chwili źle zażytej.

Ostrzeżony o niebezpieczeństwach miłości młody Kawaler, wrywa się z tego miejsca roskoszy: a biorąc ambit za prawdziwą sławę i widząc Kopułę blaskiem jaskrawym jaśniejącą na przybliskim wzgórk, obraca tam swe kroki. Najdzie drogę bitą, ale dla wielkiego zażycia, pełną kolein, i wawozów. Dwie kobiety, które z Czasem uznaje być Podchlebstwem, i Hipokryzją, mile go witając, ofiarują Mu Swoje rady. W tym postępuje, i wchodzi na górę, gdzie wyniosły Gmach powstaje. Młode Serce Jego, z powzięcia, i natury poczciwe, nie jest tym blaskiem oddurzone, ale umysł Jego rozniecony smakuje dymki powabne pychy. Przebiegiwa to mieszkanie, zadziwia się nad jego przepychem, ale się zdumiewa, że tak piękne Siedlisko próżne widzi: kamień leżący na ziemi oświeca go w tej mierze tymi wierszami, które na nim widzi wyryte –

Tu niegdyś pysznej Sławy przepyszne siedlisko,
 Wzbijało pod obłoki wyniesione gmachy:
 Będą czasu Zwalone puste Rozwalisko,
 W Swym Łonie pomieszkiwa Smutek, i postrachy
 Taką Ludzkich Zamysłów jest postać nietrwała,
 Co dziś błyszczący, to jutro w naszej niepamięci.
 Jedna w każdy czas Cnota równie panowała,
 Oną wszystkie czczą Wieki; każde Serce Święci.

[k. 5 = k. 943] Uwolniony z tego błędu, który błyskotkami swoimi był go nieco złudził, młody kawaler rzuca tę budowę bez Żalu: ale ledwo kilka kroków uszedł, aliści postrzeżę koło tego miejsca głębokie przepaści, które go zewsząd otaczają: i gdy szuka wolne dla siebie przejście, najdzie pośród dzikich osetów i przez nich niemal całe okrytą Szmata Kolumny przetrąconej, na której widzi te słowa –

Dziwisz się nędzny Człecze, że tak miejsce lube,
 Jest ze wszech stron przepaścią straszną opasane?
 Nie wiesz, że przez Niebiosy, tak na naszą zgubę
 Jak ku naszemu dobru są Nam środki dane.
 Umiej więc z nich korzystać skromnie używając,
 A mając Dary Boskie za własności Swoje.
 Bój się, by namiętnościom Ciebie nie oddając,
 Zguby Twojej nie zbliżył pełniąc żądze twoje.

¹²³ P r z e c h o ż y – „przechodzień, przychodzień” – ten, który przychodzi: KARŁOWICZ, KRYŃSKI, NIEDŹWIEC-KI, op. cit., t. 5, s. 32.

Jeszcze nie przekonany tą nauką młody kawaler wyznaje, że miłość i duma są błędne, i niebezpieczne, ale mówi w Swym sercu – jest tyle sposobów zażycia bez zatopienia się w wymyśle miłości, lub omamienia Ambicji: poznajmy wszystko a potem w czym lepsze obierze. Tak rozmawiając z Sobą, postrzega górkę miernej wyniosłości, na której wyrosnięty Gaj, wchodzi do niego i widzi w nim Ośm regularnych alei, z których każda na zamierzony obiekt ma wycięcie w gęstwinie. Pośrodku tych, na placu leży kobieta w przepyszne przybrana szaty, i drogimi ozdobiona kamieniami, leżąca na bogatych wezłowiach, ale oko smutne, twarz wyblakła, i patrząca z nudą na wszystko, co ją otacza. Przy niej leży z rąk jej wypadłe pismo, które Kawaler podjąwszy czyta i znajduje te słowa –

Zażywałam¹²⁴ bez miary co tylko nas nęci,
Ofiarą namiętnościow Życie me popsute
Nie znajdzie w mym Sercu jak tylko czcze chęci,

[k. 6 = k. 944] A zmysły me przytarte z czucia są wyzute.
Człecz! Przez mą niedolę poznaj, że w tym Życiu
Do Szczęścia Wstrzemięźliwość wiedzie istotnego,
A że choć rozuzdawa¹²⁵ w bezzrządnym zażyciu
Dręczy pełną czujnością Serce czującego.

Na te Narzekania poznaje młody kawaler, że ta kobieta jest Pełnoczujność¹²⁶: utyska nad Onej niedolą, i przysięga, że nie będzie ofiarą jej podchlebnych¹²⁷ Namów: i widząc Las ciemny impetem przyzwoitym krewkości wieku, zatapia się w nim, mniemając, że przez opuszczenie Zupelne Świata, uniknie przestępstwa i będzie własnego Sumnienia. Tylko co kilka staj¹²⁸ uchodzi, aliści¹²⁹ upatruje pokorną chatę Pustelnika, w głębokich zatopionego rozpamiętywaniach. Nie chcąc mu przeszkadzać, przypatruje się wątlej budowli jego mieszkania, i na kilku balkach¹³⁰ ociosanych widzi ten napis.

Przebywać w oddaleniu zgiełku Dworowego,
Jest uczonego zdanie, i roztropnych ludzi:
Lecz pod błahym imieniem Życia swobodnego
Odludkiem, stronić zawsze wszystko to co ludzi,
Jest to wstępować w ślady Człeka niemiłego,
Ludzkiemu Narodowi wcale niezdatnego.
Samotniku Tymonie¹³¹, Misanthropie srogi,
Mówisz, że stronisz człeka chuciom poddanego,
To pochodzi z słabości: Często przymus drogi
Zrobił zacnego męża, z człowieka winnego:
Mów prawdę, Zaizdrości¹³² twoja złorzeczna¹³³, zgryźliwa.

¹²⁴ Lekcja niepewna.

¹²⁵ R o z u z d a ć – od „wyzudać” – z uzdy wyzwolić; przenośnie „rozpusta”.

¹²⁶ Przesyt, znudzenie – “satiété” w tekście francuskim: [M. J. BORCH], *Jardin sentimental du chateau de Warkland ...*, Varsovie 1795, s. 13.

¹²⁷ P o d c h l e b n y – pochlebny.

¹²⁸ Staje – dawna miara długości.

¹²⁹ A l i ś c i – wykrzyknik oto, jużci.

¹³⁰ B a l k a – belka.

¹³¹ Może Tymon z Fliuntu, filozof, sceptyk, żył zapewne 325-235 p.n.e.

¹³² Z a j z d r o ś ć, z a i z d r o ś ć – zazdrość.

¹³³ Z ł o r z e c z n y – złorzeczliwy.

Mniej wzdryga się zapewne Chuciom omylenia,
 Niżli boi się naleść¹³⁴, wszak nielitościwa,
 W innym, niżeli w sobie Cnoty do chwalenia.
 Do niej spokojne Serce, które już z urodzenia
 Czujecie was wiedzionych do cichego życia.

[k. 7 = k. 945] Szukajcie swobodnego dla was oddalenia.
 Jest to największym Szczęściem waszego pożycia
 Mając czyste Sumnienie¹³⁵, dusze oświecone.
 W Zamilczeniu na Siebie mieć oczy spuszczone
 A wszakże choć z daleka od okazałości,
 Nie jesteście dla Świata niezdatni Mężowie:
 Owoc chwil przepędzonych waszych w Samotności
 Oświeci bawiących się, prawdy im opowie.
 Wy zaś duchy gorące, bez rządu, bez Prawa,
 Puszczone na rozpusty, od Cnoty Odrodni,
 Niech się na wielkim Świecie tępi wasza wrzawa,
 Życie dla Was samotne, jest to Szkoła Zbrodni.

Oświecony tym jasnym promieniem, którym dusza Jego Okrzepioną została, młody Kawaler czując, że ma namiętności żywe, ale czyste, sądzi, że powinien dać im lot wolny: ale jednak pod hamulcem uczucia uczciwego, i wierności. Zastanawiający się nad tą myślą, jak będzie odtąd kroki swe kierować? postępuje i widzi prostą Bramę, na której uszaku napisane są te słowa –

Moje Zabawy, moje powinności.

Dalej czyta te wiersze –

O! szczupłości dostatku! na twoim to łonie
 Szczęście Człowiek zapewnia, ciche obcowanie.
 Ty Lubość, i użytek łączysz w jednym gronie,
 Ty jedna Serca mego wypełniasz żądanie.

Kawaler żywo tknięty tym prostym, ale słodkim widokiem, otwiera zaparte wrota, i wchodzi w znaczne oparkanienie, gdzie łąki rozległe; role uprawne, rozsypanymi po miedzach owocnymi

[k. 8 = k. 946] i dzikimi drzewami; okazują mu się: a w odległości różne zabudowania bez Ścisłej Symetrii odkrywa. Mała dróżka wężykiem idąc, przy rzece czystym korytem płynącej, zachęca jego do tej nowej podróży. Wkrótce dochodzi do małego Budynku, i nade drzwiami onego widzi napis –

P r z y j a ż n i¹³⁶.

A dalej te wiersze –

O! szlachetne uczucie! słodki wizerunek
 Przyjaźni! Sentymentie miłszy nad Szacunek.

¹³⁴ N a l e ż ć, n a l e ś ć – przyleźć (gdzieś).

¹³⁵ S u m n i e n i e – sumienie.

¹³⁶ Świątynia Przyjaźni – w drukowanym tekście francuskim: “Temple de l’amitié”: [M. J. BORCH], *Jardin sentimental du chateau de Warkland ...*, Varsovie 1795, s. 17.

Ale nie tak, jak miłość Żywy w Swych Zapędach,
 Przyjm winny hołd ode mnie, na tych wielkich grzędach.
 Ty w każdej porze wiodłeś moje pierwsze kroki
 Pomnażaj twoje dary: a Nieba wyroki
 Jeśli dozwolić raczą, by mój kres wesoly
 Wolen od wszelkich trudów, nie znając mozoły,
 Dowiódł me dni do wieku, gdzie niedrzącą głową
 Równym okiem przejścia gardzi się osnową:
 O! przyjemna Przyjaźni! niech ostatnia chwila
 Pożycia Spokojnego twa ręka zasila:
 A niech moje powieki zawarte przez Ciebie,
 Przyjaźń razem i Światło rzucają od Siebie.

W tym domie jest Ołtarz z figurą Przyjaźni: a na ścianach są portrety Przyjaciół, i wiersze na ich chwałę przypięte. Czują na takowe oświadczenia Kawaler, przypisuje Imię swoje do drugich tam będących i odchodzi do bliskiego Posągu, na którego froncie czyta ten napis –

Dom Miłości Małżeńskiej.

Dalej, są te Wiersze na Kolumnie –

[k. 9 = k. 947] Tworząc Człowieka Nieba, w Sercu zagnieżdżyły
 Aby go uszczęśliwić trojakić uczucie;
 Szczerą Przyjaźń; Szacunek w każdej chwili miły;
 I gorącej Miłości rozpalone chucie.
 Każdy z tych Sentymentów przez naturę swoją,
 Dostał dar, z przyrodzenia nasze Serca sycić,
 Smakiem tak władającym, gdy go nam przyswoją
 Większego sobie szczęścia człek nie może życzyć.
 Jakaż jest twoja władza nad Ludzką słabością.
 Święty Związku Małżeński! rokoszny odmęcie.
 Gdy łącząc z sobą razem twą żywą miłością
 Czyste kwiecie przyjaźni, Szacunku powzięcie.
 I nader słodki umłot¹³⁷ Owocow Kochania
 Nadzieja przyszłych wieków, i szczęścia doznania.
 O! najszczęśliwszy stanie mego obcowania!
 Przyjmże dziś hołd, i dzięki umysłu wdzięcznego:
 Ofiarując łzy moje: i szczere wzdychania.
 Lecz te, które pochodzą z Serca Szczęśliwego.

Tam jest Ołtarz, nad którym zawieszony jest Portret koronowany przez Miłość, i Małżeństwo: na dole są te wiersze –

Ty jedyny Obiekcie Wzruszeń Serca mego,
 Żono, i Przyjacielu, Cna Eleonoro
 jeśli twe wdzięki Czucie wzbudziły onego,
 Jeśli Miłości w mych piersiach wzięła swój wzrost z pory:
 Wierz, iż taka zostaje, jak była w powzięciu,

¹³⁷ U m ł o t – umłócenie; to co umłócone.

Dla Ciebie tylko żyję i tkwię w przedsięwzięciu
 Życ i umierać z tobą: gdyż bez Ciebie bycie
 Jest to Śmierć ustawiczna, lepiej złożyć Życie.

[k. 10 = k. 948] Przed tym Portretem jest ołtarz: ale zamiast kadzidła, nie ma tam, jak Serce z tymi słowy, zawsze Czułe, i wierne.

Podróżny postępuje dalej, i w perspektywie ciemnej ulicy, czarnych jodeł, i jałowców mieszanych z Cisami Smutnymi, widzi piramidę okrytą Hieroglifami: w postumencie jej jest sklepienie¹³⁸, a nad wejściem są te słowa –

P r z y b y t e k Ś m i e r c i.

A dalej, na grobowym Kamieniu są te wiersze –

Nie uchronna Opoko! w której koniecznie
 Ludzka pycha swą mozną potęgę rozbija.
 Ostateczny momencie! gdzie co nie jest wiecznie
 Obłudy wraz i Życie ginąc swoje zwija.
 Śmierci! twój straszny pozór dziki Mię przeraża,
 Ale mamże trwożyć się poglądać na Ciebie?
 Przypatrując się dziedłom¹³⁹, co twa moc pomnaża,
 Wszystko jest Trumnie skłonno, co nie żyje w Niebie.
 Tak przywary, jak Cnoty, głupstwo umiejętność.
 I Bohatyr, i Mędrzec, Król; Kmiotek; Buława.
 Nawet piękność powabna, i niewinna użytność,
 Wszystko tobie podległo; zna, pełni tve prawa.
 Gdyż Los mój jest takowy, wzdrygać się przestaje,
 Niemasz już w Oczach moich nic przeraźliwego:
 Już i na tve zabójstwa Czulość ma im daje.
 Owszem upatrywając pożycia przyszłego,
 W tym okropnym przejaździe¹⁴⁰ najślawniejszą porę,
 Śmierci! choć Cię nie żądam, wyzywam tve ciosy,
 Dopiero przy mej Śmierci, weźmie Czulość górę.
 A przy twoim Obliczu, pojmę tve przeniosy¹⁴¹.

Niżej znajdują się te wiersze –

Przy tej pyramidzie, pośród pól ornych, i paszni¹⁴², jest Kościołek

[k. 11 = k. 949] z nieciosanych kamieni budowany: na wierzchu kopuły jest Wąż, gryzący własny ogon a na węgielnym kamieniu jest ten napis –

O ł t a r z W i e c z n o ś c i.

Na postumencie przy wejściu są te wiersze –

¹³⁸ Sklepienie – piwnica, sklep podziemny.

¹³⁹ Z dziedłom – źdźbło, drobina: LINDE, op. cit., t. 6, cz. 2, s. 998, cytuje Mikołaja Reja: „Jesteś jako nędzny robaczek, a nikczemne źdźbło przed oczyma jego”.

¹⁴⁰ Przejazd – przejechanie.

¹⁴¹ Przenios – przenosiny.

Niedościgła przepaści! gdzie roztropność żywa
 Miesza się, i zapada bez miary wieczności!
 Której bieg Lotny Łączy, gasi, i zarywa
 Przeszłe, przytomne wieki, nawet i przyszłości:
 Próżno twoja niepewność gromi me słabości.
 Ustępuje ma bojaźń przed twoją Światłością.
 Zgadywa Cię ma dusza, i pełna radości,
 Pała żądzą twą z sobą złączenia istnością.
 Wieczność nie jest w mych oczach ta przepaść głęboka,
 Której dno przeraziło Czulość mego oka,
 I dościgłości¹⁴³ naszej, choć to prawda trwała,
 Do rozpamiętywania od Boga przybywa.

Już przy tym Kościołku, jest Kościół większy, ale także z prostych kamieni wystawiony: tak jak Nasi pierwsi Ojcowie Najwyższemu Zwykli byli poświęcać, i najmilszy Bóstwu, które gardzi tymi zbytymi przepychu, co człowiek tak wiele szacuje, i ceni. Na węgielnym Kamieniu tej budowy są te słowa –

Soli, et Vero Deo, Fautori Naturæ.

A na postumencie przy wejściu są te wiersze –

Istności Niedościgła! Starsza nad naturę!
 Ty, którą i nie znając błaga wsze Stworzenie,
 Miej jakie chcesz istności Imię: i figurę,

[k. 12 = k. 950] Wszechmocności, i Cnoty, kształty, przyrodzenia.
 Idąc za mym natchnieniem, wodzem szczerej myśli,
 Tobie Wszechmocny Boże Serce moje sprzyja.
 Niech jaki sądzi Człowiek hołd Tobie okryśli,
 Próżna go okazałość przed potęgą zwija,
 Bez najmniejszej przyprawy¹⁴⁴ Twojej mocy władnej,
 Dokazanej przez dzieła, i przez Czulość Żywą
 Serca, które się wzrusza głosem czci powabnej
 Twoich Świętych Dobrodziejstw wdzięcznością prawdziwą
 Poświęcanie w nim ołtarz, gdzie szczerej dziękczynności,
 Uwieńczać Ciebie będą codzienne Czulości.

Przejęty wewnętrzną, i Świętą okropnością¹⁴⁵, pochodzącą z prawdziwego poważania¹⁴⁶, młody Kawaler przykłęka przy tych stopniach, i wzywa pomocy tego Ojca powszechnego całej Natury, i pełen winnej czci, i respektu, śpieszy się okonać swą wędrówkę dążąc ku ołtarzowi prawdziwej chwały¹⁴⁷.

¹⁴² P a s z n i a – pastwisko: KARŁOWICZ, KRYŃSKI, NIEDŹWIECKI, op. cit., t. 4, s. 60-61.

¹⁴³ D o ś c i g ł o ś ć – możliwość doścignienia, pojętność.

¹⁴⁴ P r z y p r a w a – przyrządzenie, przygotowanie.

¹⁴⁵ O k r o p n o ś ć – groza, strach.

¹⁴⁶ P o w a ż e n i e – uszanowanie, szacunek.

¹⁴⁷ Odtąd odmienny drukowany tekst francuski; por. wyżej, przypis 69.

Ten Budynek poświęcony Nieśmiertelnością, ozdobiony ręką Kształtów, a wystawiony przez Szczerą, i czułą wdzięczność, stoi na miłym pagórku płaskawym, gdzie najdzie się okrągławy Taras, przyozdobiony Żołnierskimi, i Sycyficznymi Trofeami: na kopule jest Sława, mająca swą Trąbę w uściech, a w ręku nadpis takowy –

Ś w i ą t y n i e p r a w d z i w e j S ł a w y, i C n o t y.

Przed nią jest druga Budowa mniejsza, niby służąca pierwszej za przejście: w której stoją dwa Ołtarze: na jednym jest Bustum Jana III. a na drugim Bustum Stanisława II. Na każdym postumencie jest nadpis takowy: na pierwszym –

H e r o i P o l o n o r u m, L i b e r a t o r i V i n d o b o n a e.
a d E x e m p l u m D e c e s s o r i s.

na drugim –

P a t r i a e R e m u n e r a t o r i B e n e f a c t o r i s u o
A m o r e t G r a t i t u d o.

Niżej pod Janem są te wiersze –

[k. 13 = k. 951] Z pomiędzy równych na Tron wyniesiony.
Męstwem Koroną został Ozdobiony.
Polityk biegły, i Bohatyr w boju;
Cnotą Ojczyznę wzmocnił w pokoju.
Szczery w przymierzu: pod swoim puklerzem
Złęknionych Niemców stając się Rycerzem,
Zgromił Turczyzna, Leopolda bronił;
Ratował Wiedeń, i Xiężyc nakłonił.

Pod Stanisławem –

Niemniej szacowne dary talentów, i Cnoty
Wtórego Stanisława uwieńczyły skronie.
A jeśli z między równych przeszedł liczne kwoty;
Dobrocią Tytusową dodał blask Koronie.
Uczynny; Wielkoduszny; w Łonie swej Ojczyzny
Wskrzesał Rząd; zaizdrość ujął; ukoił jej blizny.
A nie brocząc swe ręce Zwycięstwy krwawymi
Zjednoczając Polaków, zrobił potężnymi.
Rozkrzewił liczne kształty, ozdobił Stolicę;
I jest jedyny z Królów, którego by Stany
Przy składzie Rządu formy stawając na Lice
Słuchały, przenaszając nad wszystkie swe Pany.

Na podnóżku tych Ołtarzów –

¹⁴⁸ Por. wyżej, przypisy 62 i 63.

d o P o l a k ó w.

O wy! Z pomiędzy których wyszli Ci Mężowie
W Szlachetnym torze bądźcie onych Rywalowie:
A wten czas Wolność, krusząc swe ciężkie kajdany,
Widzieć będzie Swobodnie Polaków swe Pany.

[k. 14 = k. 952] Koło tych dwóch Świątyń jest Krużganek, na którym są wystawione Busta Wielkich Mężów, których Polska wydała: tam są z pomiędzy Rycerzów Tarnowski¹⁴⁸: Chodkiewicz: Humiecki: Zamoyski: Żółkiewski: Sieniawski: Lubomirski: Czarnecki: Potocki i Borch Generał Artylerii W.X^a.L^{go}. A z pomiędzy Uczonych: Hozjusz: Kromer: Kopernik: Sarbiewski: Opaliński: Konarski: Naruszewicz: Poczobut: Borch Nominat Chełmski: i Borch Kanclerz Wielki Koronny.

Pod Wojownikami ten jest Napis –

S i c P a t r i a t u e t u r.

A pod Uczonymi Mężami –

S i c i t u r a d a s t r a.

A na bliskim monumencie są te wiersze –

Wszak nie wszystkich jednaki jest sposób myślenia;
Jeden lubym Rozkazom poświęca swe Życie:
Drugi w ciszu Samotnym szuka oddalenia:
Trzeci wszech Szczęśliwości mniema być zażycie,
Przy zyskaniu dostojęństw; Sławy wiekopomnej;
I której wiernie służy, chociaż Wiarołomnej.
Nie jestem Ja to owym Katonem niezgodnym:
Zostawuję każdemu iść za swym skinieniem¹⁴⁹:
Niech słuca roztropności; będzie sługą modnym;
I tak swój Los kieruje własnym swym natchnieniem.
Można idąc za chucią wieku trującego,
Mieć, i wzgardzać słodyczą cichego pożycia:
Można blaskiem nadgrody, stopnia dostojnego,
Zdradnym poświęcać Szwanków¹⁵⁰ i pierwiastki Życia,
Aby zasłużyć Sobie Imie, i Stan stały.

[k. 15 = k. 953] Ale wy, którzy chcecie doznać te kłopoty,
Pomnijcie, że dochodząc do Świątyni chwały,
Wprzód Ofiary winniście przed ołtarzem Cnoty.

Przed tymi dwoma Świątyniami, są obszerne Pola Elizejskie, przecięte Kanałami; i wodami porobionymi do przechadzki, i Zabawy tych wszystkich, którzy by na to miejsce przyszli dla oddania winnego hołdu poważania tym Bohatyrom Polskim. Przed Nimi musi mój młody Kawaler uklęknąć, i Świętą wykonać przysięgę, że często będzie onych nawiedzał: aby tym miłym widokiem zagrzewał w Sercu Swoim Sentymenta wierności, i zasługi.

¹⁴⁹ S k i n i e n i e – forma dokonana od „kinienie” – obracanie, rzucanie.

¹⁵⁰ S z w a n k – wahanie się, potknięcie, uderzenie, uszkodzenie, strata.

Bóg daj by ten hołd, który Ja z cichego Zacisza domowego oddaję prawdzie, i sławie, mógł wzbudzić wszystkie Serca, i dodał choć jedną iskierkę do Zapału gorliwego, i poświęcenia się całego Szlachetnego Narodu, który zaczyna już poznawać, iż jego Szczęście tymczasowe, i przyszłe, nie może być stałe, jeśli nie postanowi sobie za nieodzowne prawidła, jedność między Współ-Obywatelami; oko Otwarte na Obroty ościenne; i jak najżywszą ufność w Najlepszym z Królów, co miała kiedy Polska.

ANEKS II:

Michał Jan Borch, Testament, z 26 Decembra 1809, starego stylu, (czyli 7 I 1810) w Warklanach, język polski, ss. 11, rękopis: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, Ryga, Dział Rękopisów, włączony do rękopisu: sygn. Ms. 1157: *Inventarium von dem Hoch-Reichsgräflich Warklandisches Güthern gehörenden Hofe und Gebiete Borchhoff. Auf Befehl Ihr. Erlauchten Excellenz des Herrn Reichsgrafen und Ritters von der Borch etc. etc aufgenommen im Februar Anno 1800. von Carl Ferdinand Peters*¹⁵¹.

[k. 1] „W Imie Boga Najwyższego o Istności którego najwięcej i Miłosierdziu niepowątpiwałem nigdy; w zupełnej zmysłów i Rozumu przytomności, dręczony będąc bolesną Chorobą, której skutki są niewiadome, a bojący się słabości mogącej wprowadzić mnie w niemożność dopełnienia ostatniej mojej Woli, i zapewnienia na przyszłość Stanu żony Mojej, i Dzieci, postanowiłem korzystając z zupełnych sił Duszy i Ciała ostatnim umocnić moją Wolę rozporządzeniem na nieodzowne czasy; co z głębokim uczuciem troskliwości o przyszłe dobro i spokojność Kochanej Mojej Małżonki, i miłych Dzieci, dopełniam. [...]

Jeżeliby Kościół pogrzebowy był skończony, chciałbym tam przy moich Przodkach, i Następcach spoczywać; lecz kiedy Śmierć niedozwoli mi tego dokonać, niech zwłoki moje złożą tymczasowie na Cmentarzu Katolickim obok mojego Przyjaciela Mazottego, a po wystawieniu Kościoła grobowego przeniosą mnie i wmurują do Framugi grobowym Kamieniem okrytej; [...]

[k. 2] Oddaję także i zapisuję kochanej Mojej Małżonce pod dożywocie cały mój ruchomy majątek, we wszystkich moich Dobrach znajdujący się; Bibliotekę, Gabinety Naturalny, i Fizyczny; Klejnoty, Złoto, Srebro, Porcelanę, Kryształy, Konie, Pojazdy: słowem wszystko to, co tylko jest moją własnością w rzeczach lub pieniądzach – [...]

[k. 3] Kochana moja Małżonka z Jasnie Wielmożnymi i Wielmożnymi Opiekunami poznawszy Stan Dóbr moich doskonale, i onych Intraty, tak te Intraty używać będzie, ażeby one nie tylko wystarczały na uczciwe i przystojne życie, Edukację Dzieci, utrzymanie Dworu, opłacanie wyższych i niższych Oficalistów, Artystów, Rzemieślników, i Służących, na konieczne i nieodbite Reparacje, na utrzymanie Budowli przedsięwziętych przezemnie, aż do zupełnego ich ukończenia, mianowicie Kościoła parafialnego w Warklanach, Kościoła grobowego, Biblioteki, podług moich Planow, [...]

[k. 6] Posiódme: Po zgonie, i po ustaniu dożywocia kochanej mojej Małżonki, wszelka moja ruchomość do gospodarskich Inwentarzów Dóbr nienależąca, jako to: Konie, Pojazdy, Ubiory na Konie; Klejnoty oprawne to jest: Ordery, Pierścienie, Tabakierki; złoto, srebro, Porcelana, Kryształy, Bielizna stołowa, Garderoba, Meble wszelkiego gatunku, mają bydz na

¹⁵¹ W edycji tekstu zastosowano zasady modernizacji jak w ANEKSIE I, por. przypis 110.

równe części między moje Syny, i Córki; wyłączają się zaś całkowicie od Podziału: Biblioteka, Gabinety Naturalny i Fizyczny, i Klejnoty nieoprawne, które do Gabinetu Naturalnego należeć mają: gdyż Biblioteka, Gabinety Naturalny i Fizyczny podług Suplementu testamentowego w osobnym Codicilium, pod Tytułem: Fidei Comissum¹⁵²: niepodpadają pod żaden dział: ale należeć będą wspólnie do wszystkich moich Potomków Płci męskiej aż do ostatnich szczątków. [...]

[k. 7] Pojedynaste: wszystko to co tylko do Ozdoby Warklańskiego Kościoła przynależy jako to: Krucifix kamienny, Figura Zmartwychwstania, Antepedia haftowane, Monstrancium, Kielichy, Puszka do Komunikantów, Relikwiarze, Trumna S^{go} Wiktorego, Wazony z Kwiatami, i Girlandy, należeć będą temu Kościołowi, i Inwentarzem spisane bydz mają; równie co i do drugich Kościołów w moich Dobrach znajdujących się, przy każdym zostanie wszystko to, co tylko jest lub będzie sprawionym i przeznaczonym przed Datą objęcia sched przez Synów moich. Podwunaste: Archiwum generalne Domu Borchów zostanie na zawsze In fundo Warklan dla pewniejszego schowania, a Regestr jej wyda się

[k. 8] każdej schedzie dla wiadomości.

[k. 9] [...] takowe ostatniej mojej woli rozporządzenie z odwołaniem się do Suplementów przy Swiadcetwie uproszonych Pieczętarzow własnej Ręki podpisem utwierdzam. Pisan w zamku moich Warklanach 1809 Roku. Decembra 26. Dnia podług Starego Kalendarza [...]

Michał Hrabia Borch bywszy Generał Porucznik Wojsk Polskich i Kawaler Orderów [...].”

42. J. S. Halle, exlibris M. J. Borch, 1790.
Fot. Łotewska Biblioteka Akademicka,
Ryga

¹⁵² Ordynacja.

The Palace Garden in Warklany – Work of the Owner Michał Jan Borch and Architect Vincenzo de Mazotti

In Latgalia, north-eastern province of Latvia, former Polish Livonia, on the outskirts of the tiny town of Varakļāni near Rēzekne, located is a former residence of the Bełz Voivode Michał Jan Borch (1753-1811). Currently the Palace houses the Varakļānu Novada Muzejs.

Michał Jan Borch, bearing the Trzy Kawki coat of arms (30 VI 1753 - 10 I 1811), was an individual of many-sided interests, known at cosmopolitan courts and among the academic circles of the *ancient regime* Europe. Borch, a dignitary of the Polish-Lithuanian Commonwealth, was an amateur scientist in mineralogy and geology, a poet and a dramatist, as well as an art lover and an art patron. He was born to an old magnate family, Polonized in the 18th century, but originating from Westphalia. Michał Jan was a son of the Livonia Voivode, Great Chancellor of the Crown, Jan Jerzy Józef. In 1773-1780, he travelled to Italy, holding special interest in geology and mineralogy. He won European renown thanks to his *Lettres sur la Sicile et sur l'Île de Malthe* [...] *supplément au voyage en Sicile et à Malthe de Monsieur Brydonne* [...] (Turin 1782). Borch was portrayed by Ludwig Guttenbrunn, with the steaming Etna in the background (the scheme may have been copied from the portrait of Borch's friend Sir William Hamilton, by Joshua Reynolds). In 1780, Michał Jan Borch submitted a memorandum to King Stanislaus Augustus titled *Les recherches des minéraux sous le sol de Pologne* – 'the first in Poland geo-chemical project to search for minerals'. In 1783, he married Eleonora Christina Browne, daughter of George Browne, Governor of Riga and the Baltic States. In 1791, he settled down in the Warklany estate granted to his ancestors.

Michał Jan Borch's major achievement was to create a palace-and-garden complex at Warklany (palace 1783-1789), for which he employed the Italian architect Vincenzo de Mazotti (1 May 1756 - 25 May 1798). The pyramid commemorating the architect was located in the garden, with a plate reading: 'PIAE ET AETERNAE MEMORIAE VINCENTIO DE MAZOTTI PATRIA ROMANO NOBILI GENERE ET INGENIO NATO REGIS POLONIAE CONSILIARIO AULICO ET CUBICULARIO ACTUALI, ARCHISTRUCTORI INSIGNI AEDIBUS SCIENTIISQUE VARIIS EXCULTO HORTI ET AGRICULTURA PERITISSIMO SPECTATAE VIRTUTIS VIRO AMICORUM OPTIMO PLUSQUAM VIGINTI

ANNIS PROBATO AMICITIAE GRATITUDO VENERATI HOC MONUMENTUM POSUERE IN AGRO ET HORTO QUO IPSE EX PALUDE FORMAVIT NATUS ROMAE 1-mo MAII MDCCLVI OBIIT XXV MAII MDCCLXXXVIII ANNOS SEPULTUS WARCLANDIAE'. Also preserved has been a block commemorating him: 'AMICITIAE ET VIRTUTI / MEMORIA ET GRATITUDO / ANNO 1798'.

In 1790, Michał Jan Borch travelled to England. It may be assumed that the English residences he became acquainted with then did have some impact on the arrangement of the Warklany estate. This is indirectly testified by the very title of the first version of Borch's literary work on the Warklany garden: *Jardin moral et emblematique* which the author read to Stanislaus Augustus in the winter of 1791. The manuscript bearing this title was sent by Borch to the King (letter of 1 January 1792) in two versions: French and Polish: *Jardin sentimental du château de Warkland* and *Nadpisy do ogrodu mojego sentymentalnego warklańskiego zamku*.

The poem describes a trip of a young nobleman – resident of the Palace, in the landscape garden surrounding the residence, adorned with numerous pavilions and monuments, by the end of which he reaches 'the Temple of True Fame and Virtues, dedicated to Illustrious Men Poland yielded'. The French version of the text with an altered final fragment was printed in Warsaw in 1795 titled: *Jardin sentimental du château de Warkland, dans La Comté de Borch, en Russie-Blanche*. The garden described in 1791 was landscaped irregularly, with a lake, two isles, a river, canals, a forest, and some groves. Next to the palace on a hill, there was a mound that served as a vantage point for the area with a spiralling path leading to its top, crowned with a roofed arbour. The protagonist, when on his way, came across the following: a port at the foot of the hill, a sea with the Isle of Considerations (*Isle de l'Observation* in the French version). Further on there was the Isle of Love (*Isle des Plaisirs*), grown with thick grove; a hillock with a 'dome glimmering brightly'; a fragment of the Broken Column; a grove with the arrangement of eight straight alleyways, radiating all from one point; some forest with the Hermit's Hut; the Gate leading into a fenced in area of cultivated land and meadows, with a path 'following a serpentine along the river'; the Temple of Friendship (*Temple de l'Amitié*) with an Altar

featuring a figure of Friendship; the Temple of Marital Love (*Temple de l'Amour Conjugal*) with an altar; the Temple of Death (*Séjour de la Mort*) in form of a pyramid 'covered with hieroglyphs'. At the end of the young nobleman's trip there was a set of three buildings: the Temple of Eternity (*Temple de l'éternité*) from unhewn stone, covered with a dome crowned with a presentation of a snake devouring its tail; next to it a larger Temple Soli et Vero Deo, Fautori Naturae (dedicated to the Only and True God, Guardian of the World Order), as well as the Temple of True Fame and Virtue (*Temple de la Vertu adosse au temple de la vraie Gloire*) with a dome crowned with a figure of Fame-Glory blowing a trumpet, with two altars in the narthex featuring the busts of King John III Sobieski and King Stanislaus Augustus. Next to the latter temples there was a 'gallery in which displayed were Busts of Illustrious Men that Poland yielded' containing twenty of them: ten knights and ten scientists. In front of the temples there stretched vast 'Elysian Fields, cut with canals and waters, suitable for strolls'.

The poem sent to the King contains the description of the garden in such definite detail that one wonders how it could be related to the actual Warklany landscaping which was only being carried out at the time. The hypothesis that this partly poetical presentation is relevant to the planned design can be supported by: the afore-pointed similarities in the shaping (preserved and documented) of the actual garden, as well as source materials showing Borch's attempt to receive from Stanislaus Augustus the busts of the Illustrious Poles (1791). After Polish statehood had collapsed, Borch published an altered French version of his manuscript *Jardin sentimental du chateau de Warkland, dans La Comté de Borch, en Russie-Blanche* (Varsovie 1795) which has to be interpreted as a 'political updating' of the old poem. In print, the whole final fragment of the text was altered; skipped was the statue of King John III and so were the busts of Illustrious Poles, with the statue of Stanislaus Augustus having been replaced by monuments to Russian dignitaries. The programme of monuments and decoration was reduced and altered from a patriotic to a private and commemorative one.

The description of the garden from the poem of 1791 is precise enough to allow to define the location of particular compositional parts of the landscaping versus one another. The very character of a landscape garden with a complex and varied structure points out to its English genesis. It features natural landforms without any extraordinary effects characteristic of the first Warsaw landscape gardens that predominantly ranked among the French type of *jardin anglois-chinois*. One might perceive in this

a direct influence of the owner's travel to England in 1790. In his poem, Borch presented a spacious landscape garden of varied landforms, bearing certain earlier typological features. The use of the name 'Elysian Fields', in turn, allows to limit the English models to Stowe. Already the most general disposition of the Warklany landscaping reminds one of Stowe. Additionally, the description of the latter allows to point to further similarities. These being: a high number of pavilion-temples: eight in Stowe versus five in the described garden (Temple of Friendship, Temple of Marital Love, Temple of Eternity, Temple dedicated to *Soli et Vero Deo, Fautori Naturae*, and the Temple of True Fame and Virtue). Furthermore, some pavilions in both gardens are either identical or very much alike: a hermitage, Temple of Friendship, Temple of True Fame and Virtue; yet first and foremost the monument to national heroes in the form of an exedra with busts placed on both sides of the nearby Elysian Fields. In Warklany this element was planned as a 'gallery with Busts of Illustrious Men that Poland yielded', also facing the Elysian Fields. The garden in Stowe and the one described by Borch are additionally characterized by a significant number of monuments. Interestingly, both feature a pyramid commemorating the dead author-architect; in both it was similarly located in a distant corner of the garden, across from the Palace façade. And in both there was a monument to the owner's favourite dog. All the above likenesses allow to state that the conception of the Warklany layout was not merely inspired by English models, and particularly the garden in Stowe, but was also the work of Michał Jan Borch. Borch authored the rhymed monument inscriptions, focused on moral and contemplative questions. The described landscaping in Warklany serves as an example of a direct Polish reception of the English landscape garden of the Arcadian picturesque type.

The Latvian historian of science Jānis Stradiņš recalled the Warklany garden in the context of the Warsaw landscape gardens, which were being created starting from the 1770s. Theory and guidance helpful in their foundation were elaborated by August Fryderyk Moszyński (1731-1786) in the text offered to King Stanislaus Augustus in 1774: *Essay sur le Jardinage Anglois* (based on Thomas Whatley's work *Observations on Modern Gardening*, 1770). The model English garden presented by Moszyński included certain elements which some dozen years later appeared in the Warklany garden described by Borch. Moszyński proposed to create, e.g. Elysium of Illustrious Men with the monument to Stanislaus Augustus, as well as the Monument to Friendship, and an Obelisk to John III Sobieski. The

text may have served as one of the sources for the Pantheon conception by the Elysian Fields in the description of the Warklany garden. Further examples of astounding formal and ideological coincidences can be pointed to among the works of art created within the circle of King Stanislaus Augustus' patronage: the facilities related to Łazienki (the monument to King John III and King Stanislaus Augustus; the Amphitheatre with 16 statues of playwrights) and the portrait gallery of distinguished Poles from the Knight's Hall of the Royal Castle.

The landscaping in Warklany was described as a planned route for a young nobleman (supposedly a descendant of the founder), living in the Palace, whose programme gives a completing context to the whole. This one of the first Neo-classical buildings in Latgale, with the frieze inscription paraphrasing Cicero's words from his letter: VIRTUTE DUCE – DEO FAVENTE – COMITE FORTUNA (virtue your guide – God blessing you – fortune your comrade). The ground floor rooms feature a set of four sopraportas (a mountain landscape with a town, hypothetically identified as Lombardy's Como). There was also a set of family portraits (with panegyric captions), a set of prints; a library with a book collection; as well as family archives. From the phrasing of Borch's will written down in Polish, one can sense his perception of the Warklany Palace as not only the family nest, but also as a scientific centre with a collected scientific material. In the will we read that the library and the 'natural science and physics rooms [...] do not fit into any section, but will collectively belong to all my Male Descendants'. In this context the landscape programme described in 1791, together with the trip 'scenario' constituted a link in a peculiar 'didactic programme' of the whole palace complex – a coherent structure, both functionally and ideologically in which similarly as captions featured below the ancestors' portraits and speaking of the family past, the rhymed lines were addressed to young Borch's descendant. They constituted a set of instructions, a sort of an ideological legacy. An introduction into them could

be already found in the Palace façade inscription. The four Cicero's words were making a reference to the message of the whole context of the letter to young Consul Planc with some guidance of the ancient writer about the ethos of private life and public service, and which at the same time harmonized with the whole ideological programme of the Warklany complex.

The garden described by Borch, meant to encourage a walk among the pavilions and monuments decorated with sculptures and paintings, captioned with long inscriptions, expressed rich contents by means of the most general symbols as a *jardin truly moral et emblematicque*. In the initial part of the walk across the garden, defined as an 'ocean of Human Life', what dominated were didactic and moral guidelines, with the second section predominated by patriotic and historiosophical messages. The second ideological layer is the expression of Polish patriotism whose element consisted in enhancing the contribution of the Borch Family members. *The Inscriptions to My Sentimental Garden [...]* belongs to the literary genre of descriptive poems. The original title of the poem *Jardin moral et emblematicque* was reaching to the English Puritan tradition of moral contents of a landscape garden, and to an even older, Antique model: *Tabula Ceбетis* (a poem by the Greek Ceбетis of Thebes) illustrating the story of human life. The very rough scheme of the walk in Borch's poem resembles that in *Tabula Ceбетis*, yet the two differ due to Borch introducing patriotic contents and enhancing more strongly the garden pavilions and statues. In view of this the described Warklany garden was an allegorical one, and long given texts should really be considered only as some complementing of the contents signalled merely in inscriptions on the planned pavilions and statues. The garden, when implemented, was a combination of the English landscape garden formula of the Arcadian picturesque type with the cult of Illustrious Poles and the didactic programme, completing the contents of the Palace interior.

Translated by Magdalena Iwińska

